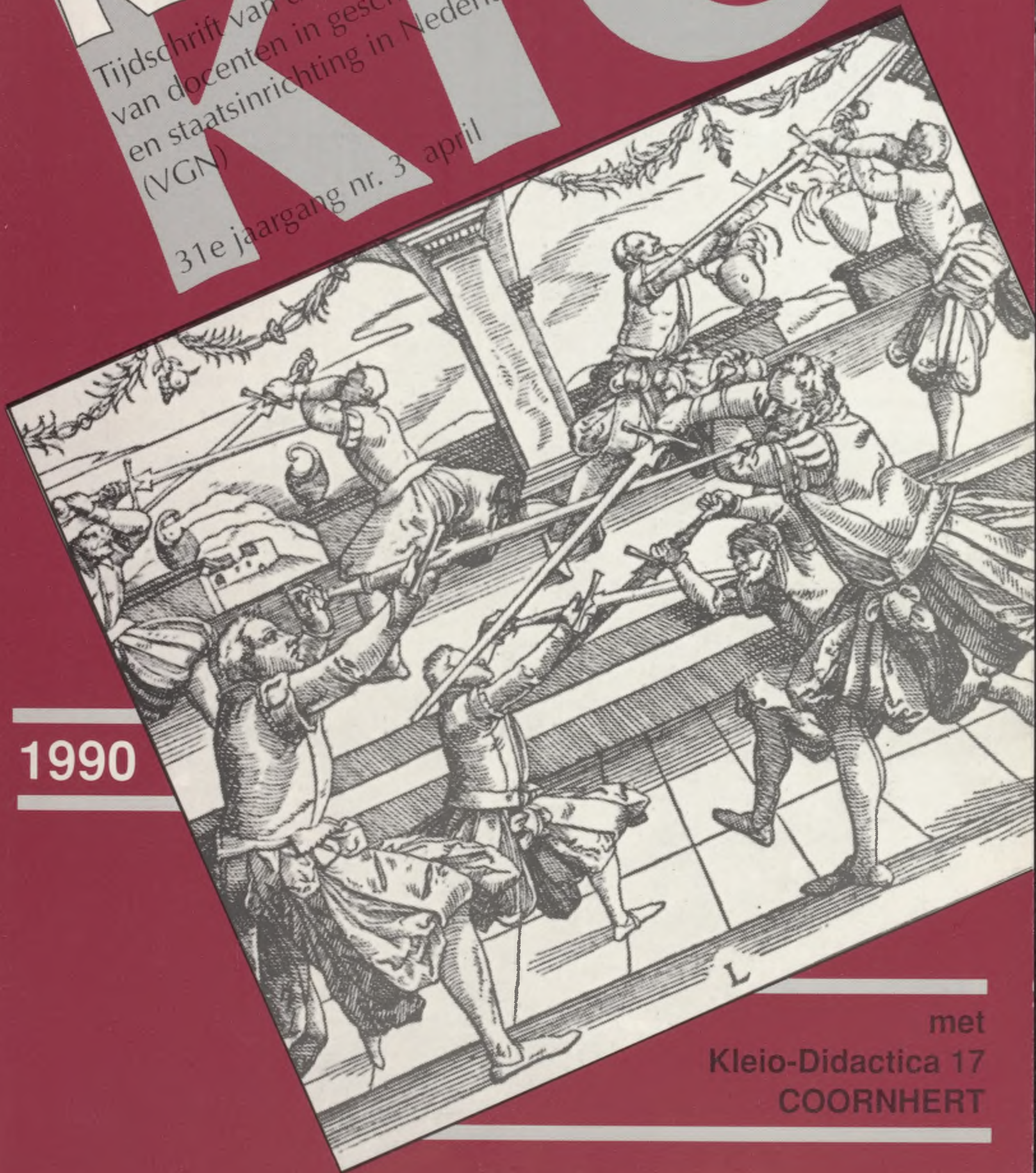

Kleio

Tijdschrift van de vereniging
van docenten in geschiedenis
en staatsinrichting in Nederland
(VGN)

31e jaargang nr. 3 april

1990

met
Kleio-Didactica 17
COORNHERT

Vereniging van docenten in geschiedenis en staatsinrichting in Nederland

Algemeen Bestuur

Mw. Z. Mathee, *voorzitter*, Heivlinder 53, 2317 JT Leiden. Tel. 071 - 21 58 73.

Mw. T. Perdeck-Schimmel, *vice-voorzitter*, Timorstraat 27, 3818 CK Amersfoort. Tel. 033 - 61 50 97.

Mw. J. van der Leeuw-Roord, *1e secretaris*, Louise Henriettestraat 16, 2595 TH Den Haag. Tel. 070 - 38 24 872.

Mw. H.J.C. van Herwaarden-Rijlaarsdam, *2e secretaris*, Postbus 360, 2920 AJ Krimpen a/d IJssel. Tel. 01807 - 12 298.

H. van Duijsen, *penningmeester*, Lokeren 105, 5235 DC Den Bosch. Tel. 073 - 41 78 22.

L.J.G. van Schie, Dennenbosweg 17, 7556 CB Hengelo. Tel. 074 - 50 05 40.

F.R. Kat, Jeudestraat 4, 4011 GL Zoelen. Tel. 03448 - 16 86.

R. Donk, Wijnmanlaan 32, 8014 KA Zwolle. Tel. 038 - 65 25 23.

U kunt zich opgeven als lid van de VGN bij de administratie Vreeswijkstraat 329, 2546 AK Den Haag. Wilt u daarbij aangeven tot welke categorie van leraren u behoort en op welk schooltype u werkzaam bent.

Voor 1990 bedragen de contributies:

1. Docenten havo, vwo, pabo f100,- en tertiair onderwijs
2. Docenten mavo en lbo f80,-
3. Buitengewone leden (zij die niet meer werkzaam zijn in het onderwijs) en studenten f75,-
4. Partnerlidmaatschap f125,-

Leden die minder dan 16 uur per week les geven kunnen in aanmerking komen voor een korting. Hiertoe moet u jaarlijks voor 1 december een verzoek indienen bij de penningmeester met vermelding van het aantal lessen, de school en de categorie waartoe u behoort.

Adreswijzigingen en opzeggingen dienen schriftelijk aan de administratie te geschieden.

kleio

Kleio is het blad van de VGN en verschijnt tien maal per jaar, incidenteel met (mini-)didactica.

Redactie

A.C.M. Peek, *voorzitter*, Krommekamp 16, 3985 PJ Werkhoven. Tel. 03437 - 19 02.
C.W. Torremans, *secretaris*, Ceresstraat 51, 2402 BJ Alphen a/d Rijn. Tel. 01720 - 44 061.

Mw. J. van der Leeuw-Roord, Den Haag.

B. Engbers, Utrecht.

D. Verkuil, Utrecht.

H.J.C. Termeer, Nijmegen.

J.A. de Ruiter, Almelo.

Eindredactie: Mw. T. Bogaerts-Stoopman, Omloop-West 9, 3402 XM IJsselstein. Tel. 03408 - 8 35 76.

Alle leden van de VGN hebben een abonnement op Kleio. Niet-leden kunnen zich abonneren, maar reglementair komen alleen diegenen in aanmerking voor een abonnement zonder lidmaatschap, die niet werkzaam zijn als docent geschiedenis en staatsinrichting in enigerlei categorie van onderwijs in Nederland.

Voor 1990 kost een abonnement:
In Nederland en België f 85,- (incl. porto)
In het buitenland (incl. porto) f105,-
In het buitenland met luchtpost f130,-
Losse nummers kosten f 8,50

Informatie over andere uitgaven van de VGN en het leerlingenmateriaal in de serie Kleio-Didactica vindt u in de Kleio-krant achter in het blad. U kunt bestellen door het betreffende bedrag over te maken op Postbanknummer 12 87 01 t.n.v. Penningmeester VGN te Den Haag. Wilt u op het girobiljet aangeven om welke nummers het gaat.

In Kleio kan geadverteerd worden.

Prijzen:

1 pagina f410,-

1/2 pagina f325,-

1/4 pagina f225,-

Voor informatie over andere formaten en inleverdata van de opnamemodellen kunt u zich wenden tot de eindredacteur.

Vormgeving: Concepts DTP Utrecht
Druk: Elinkwijk Utrecht
ISSN 0165-6449

Inhoud

3 Coornhert, een Nederlander uit de zestiende eeuw

Docentenhandleiding bij KD 17

6 Boek van de maand

G.O. van de Klashorst

9 In 't kort

12 Kleio-krant

Dit nummer van Kleio bevat Kleio-Didactica 17, een leerlingenboekje over Coornhert en de zestiende eeuw.

kleio

nummer 3/90
pagina's 2 en 3

Zonder schriftelijke toestemming van de redactie mag niets uit dit nummer worden overgenomen.

Kopij voor Kleio moet getypt, in tweevoud, ingeleverd worden. Of, en dat bij voorkeur, op een diskette met daarbij een uitdraai

Coornhert, een Nederlander uit de zestiende eeuw

In 1590 overleed Dirk Volkertszoon Coornhert in Gouda.

Om dit te gedenken is het Nationaal Comité Coornhertherdenking opgericht. Coornherts opvattingen over verdraagzaamheid zijn immers nog steeds aktueel. In deze Didactica komen die opvattingen aan de orde. We kunnen Coornhert immers zien als een erflater: als een denker die zijn tijd ver vooruit was.

Maar tegelijk was Coornhert ook op allerlei manieren een produkt van zijn eigen tijd. In de lessenserie wordt daarom tevens ingegaan op allerlei aspecten van het dagelijks leven in de zestiende eeuw. Zo komen de typisch zestiende-eeuwse trekken van zijn leven eveneens aan bod.

Na een inleidend hoofdstuk over de levensloop van Coornhert komen vier belangrijke aspecten van zijn leven en denken aan de orde: Coornherts opvattingen over misdaad en straf, zijn reizen, zijn beroepen en zijn visie op de godsdienstkwesies van zijn tijd.

In Hoofdstuk 1 komt het leven van Coornhert aan de orde. Het is aan te raden dit in ieder geval door alle leerlingen te laten lezen. Ze krijgen dan een indruk van de persoon van Coornhert en van de tijd waarin hij leefde.

Hoofdstuk 2 en 5 behandelen vooral het gedachtegoed van Coornhert en de achtergronden ervan. In hoofdstuk 3 en 4 komen twee belangrijke aspecten van het dagelijkse leven in de tijd van Coornhert aan de orde.

Misdaad en straf

Uit de benaming van de Nederlandse vereniging voor strafrechthervorming, de Coornhertliga, blijkt nog altijd een belangrijk deel van Coornherts erflaterschap.

In het hoofdstuk over misdaad en straf worden na een algemene kennismaking met het zestiende-eeuwse strafsysteem de ideeën van Coornhert over verbetering van de bestraffing op basis van dwangarbeid beschreven. Coornhert zat zelf in 1567-1568 gevangen in de Gevangenpoort in Den Haag. Hier schreef hij zijn beroemde pamflet *Boeventucht* dat uitgebreid aan de orde komt. Tevens wordt het eerste rasphuis in Amsterdam, dat op basis van dwangarbeid opereerde, bekeken.

Godsdienst en tolerantie

Misschien wordt de naam van Coornhert wel het meest verbonden met zijn pleidooi voor de vrijheid van godsdienst. Dit hoofdstuk gaat in op Coornherts onvermoeibare ijveren voor verdraagzaamheid in de strijd tussen katholieken en protestanten tijdens de Opstand.

Als secretaris van Haarlem was hij volgens katholieken rond 1566 te lankmoedig tegenover de calvinisten. Later in zijn leven debatteerde hij in woord en geschrift met calvinistische theologen en bestreed hij hun onverdraagzaamheid ten opzichte van de katholieken.

Zijn gedrag en zijn ideeën noopten hem diverse keren naar Duitsland te vluchten. Desondanks bleef hij vasthouden aan zijn ideaal: gewetensvrijheid en tolerantie als levenshouding.

In dit hoofdstuk wordt aandacht besteed aan de turbulente, voor velen verwarrende, religieuze situatie en Coornherts houding daarin.

De reizen van Coornhert

Hoewel Coornhert vooral bekend staat als intellectueel, was hij niet bepaald het type van een kamergeleerde. Kenmerkend voor zijn gevarieerde leven waren zijn vele reizen. Als Amsterdamse jongeling op 'grand tour' gestuurd naar Spanje en Portugal, maakte hij later als vertegenwoordiger van de stad Haarlem vele reizen naar alle hoeken

KLEIO-DIDACTICA 17

Samenstelling: Manuel Stoffers en Jan Brugman.

Redactie: Guus Peek en Kees Torreman.

Eindredactie: Tineke Bogaerts.

De uitgave van deze Didactica werd mogelijk gemaakt door een subsidie van het Nationaal Comité Coornhertherdenking 1990.

Overdrukken kunnen besteld worden bij de VGN door het betreffende bedrag over te maken op Postbanknummer 128701 t.n.v. Penningmeester VGN in Den Haag. Vergeet niet het nummer (KD 17) te vermelden en het gewenste aantal.

Prijzen:

Kleio nr.3, april 1990, inclusief Didactica f10,-.

Leerlingenboekje Kleio-Didactica nr.17 f6,50.

Bij bestelling van 3 t/m 10 exemplaren f5,50 per stuk.

Bij bestelling van meer dan 15 exemplaren f4,50 per stuk.

ISBN 90-72531-04-3

Van hoofdstuk 3 over het reizen in de zestiende eeuw is een los katern verkrijgbaar van 12 blz. met multoperforatie. Prijs f0,75. Het wordt alleen per tien stuks of meer geleverd. Bijdrage in de verzendkosten f5,-. De oplage is beperkt. U kunt dit katern telefonisch bestellen bij de redactie van Kleio, tel. 03408-83576.

Coornherts leven

- 1522 geboren in Amsterdam
1538-'39 reis naar Spanje en Portugal
1539 huwelijk met Neeltje Simons
1541 hofmeester op slot Batestein in Vianen
1546 graveur in Haarlem
1557 studie Latijn
1560 medeoprichter van de drukkerij van Jan van Zuren in Haarlem
1561 notaris
1562 secretaris van Haarlem
1567-'68 gevangengenomen op verdenking van steun aan de protestanten
1568-'72 vlucht naar Duitsland waar hij werkt als graveur
1572 secretaris van de Staten van Holland; vlucht voor Lumey na zijn rapport over de gewelddadigheid van diens troepen
1572-'76 tweede ballingschap in Duitsland; Coornhert werkt opnieuw als graveur
1576 notaris in Haarlem; twistgesprekken met gereformeerden, Coornhert voelt zich bedreigd en vlucht
1585-'86 derde vlucht naar Duitsland
1586 terug in Haarlem
1589 vestiging in Gouda
1590 29 oktober overlijdt Coornhert
-

van de Nederlanden. Weer later moest hij, vervolgd door zowel Spanjaard als Geus noodgedwongen naar Keulen, Xanten en Emden uitwijken.

De verschillende bestemmingen en motieven van Coornherts reizen geven ons een beeld van de roerige tijd waarin hij leefde. Ook zal in dit hoofdstuk veel aandacht besteed worden aan de praktische problemen die het reizen in zijn tijd met zich meebracht.

Rangen en standen

Zo wisselend als Coornherts woonplaats was, zo gevarieerd waren zijn beroepen.

Geboren uit een rijk Amsterdams koopmansgeslacht werd Coornhert op 21-jarige leeftijd hofmeester-bibliothecaris bij een vooraanstaand edelman in Vianen. Daarna verhuisde hij naar Haarlem om eerst als graveur en drukker en vervolgens als notaris en secretaris in dienst van de stad zijn brood te verdienen. Vanaf 1564 vertegenwoordigde hij Haarlem in allerlei aangelegenheden, onder andere in de Hollandse Staten, en voerde hij besprekingen op het hoogste politieke niveau. Zo stond hij regelmatig in contact met Willem van Oranje.

Toen hij als balling in Duitsland verbleef verdiende hij zijn brood als graveur-ambachtsman. Terug in de Nederlanden werkte hij opnieuw als notaris en mengde hij zich bovendien steeds meer in de godsdiensttwisten van zijn tijd.

Gedurende zijn hele leven publiceerde hij boeken.

Zo hebben we in één persoon een heel scala aan bezigheden en sociale posities: koopmanszoon, hoveling, drukker, kunstenaar-ambachtsman, ambtenaar, diplomaat, notaris en publicist.

Ter afsluiting van dit hoofdstuk wordt Coornherts plaats in de zestiende-eeuwse Hollandse samenleving behandeld. De leerlingen moeten hem op een sociale ladder kunnen plaatsen.

Hoe gebruikt u deze Didactica?

De Kleio-Didactica over Coornhert is bedoeld voor de onderbouw van het voortgezet onderwijs. Kenmerkend voor de lessenreeks is een ruim gebruik van eigentijdse bronnen en illustraties.

De vier thematische hoofdstukken kunnen, na de gemeenschappelijke inleiding over Coornherts leven, afzonderlijk door groep-

jes leerlingen worden bestudeerd. Zo is deze korte lessenreeks goed in te passen in het geschiedenisprogramma van de onderbouwklassen.

Gezien de plaats in het curriculum ligt behandeling ervan in de tweede klas voor de hand. Daar krijgen de leerlingen de Nederlandse Opstand.

Hoewel in de leerlingentekst geprobeerd is de historische omstandigheden zoveel mogelijk uit te leggen, is het toch van belang dat de leerlingen al les hebben gehad over de Reformatie en de oorzaken van de Nederlandse Opstand. De Coornhert Didactica is uitstekend geschikt als verdiepingsstof bij deze onderwerpen.

De lessenreeks is door zijn opzet beperkt van omvang. Na een kort inleidend hoofdstuk dat U klassikaal of individueel kunt behandelen, maar dat in ieder geval door iedere leerling moet worden gelezen, kunt U de leerlingen een hoofdstuk laten kiezen, of U kunt de hoofdstukken zelf verdelen. Ze verschillen toch wel zo van aard dat U ten aanzien van deze keuze kunt differentiëren naar niveau en tempo van de leerlingen.

U kunt verder differentiëren door bepaalde opdrachten verplicht en andere facultatief te maken. En natuurlijk kunt U de snelle leerlingen die eerder dan de anderen klaar zijn belonen met een leuke opdracht uit een van de andere hoofdstukken.

Als evaluatie kunt U de opdrachten klassikaal behandelen. Misschien is een behandeling per groep/hoofdstuk mogelijk en wellicht overweegt U een antwoordblad met antwoordkernen te maken.

Een andere suggestie is om de leerlingen erop voor te bereiden dat ze aangewezen kunnen worden om de rest van de klas het belangrijkste uit hun eigen hoofdstuk te vertellen.

Verder zijn er natuurlijk de schriften, waarin de leerlingen de antwoorden op de vragen moeten opschrijven - met het oog op de lengte, en dus de prijs van deze Didactica, is geen ruimte vrijgehouden om de antwoorden op de vragen in het boekje zelf te schrijven.

De titel van de dit jaar verschenen publicatie over Coornhert *Dwars maar recht* tenslotte zou u kunnen inspireren tot een klasgesprek ter afsluiting van deze lessenreeks.

Kleio

nummer 3/90
pagina's 4 en 5

COORNHERTAKTIVITEITEN

Op 1 februari j.l. werd het Coornhertjaar geopend. Sindsdien heeft al het een en ander plaatsgevonden; na april staat het volgende op het programma:

• Rijksmuseum Gevangenpoort
Buitenhof, Den Haag

'Coornhert in de Gevangenpoort: een episode uit de geschiedenis van het gevangeniswezen' - tot 30 juni.

Een kleine documentaire tentoonstelling, waarin het leven van Coornhert, zijn gevangenschap, zijn boek Boeventucht, spin- en rasphuizen en zijn juridische denkbelden aan de orde komen.

• Koninklijke Bibliotheek

Prins Willem Alexanderhof, Den Haag
Kleine tentoonstelling van werken van Coornhert uit eigen bezit van de KB - tot 30 juni.

• Stedelijk Museum 'het Catharina Gasthuis', Oosthaven 9, Gouda

Tentoonstelling 'De wereld van goed en kwaad, late prenten van Coornhert' - van 29 september tot 2 december.

19 mei:

Concert 'De zestiende eeuw van Coornhert' in de Oud-Katholieke Kerk, Lage Gouwe 113 te Gouda door de Capella Antiqua Goudensis.

Er zullen liederen gezongen worden uit het Liedboek van Coornhert en er worden werken van tijdgenoten uitgevoerd. Ook worden er teksten van Coornhert gedeclameerd.

Informatie en reservering: Capella Antiqua Goudensis, André Bunnik, tel. 01820-19494.

22 mei:

Coornhert symposium 'Crimineel-politieke programma's - hun formulering en hun uitvoering' in de Erasmus Universiteit in Rotterdam.

Zowel het geschrift Boeventucht en criminele politiek en strafrechtspeling in het verleden als het eigentijdse crimi-

neel-politieke programma 'Samenleving en criminaliteit' komen aan de orde.

Voor verdere inlichtingen en aanmelding kunt u terecht bij het Erasmus Congresbureau, kamer E2-32, Postbus 1738, 3000 DR Rotterdam. Tel. 010-4081098.

4 - 7 september:

Congres 'Criminal justice within a European legal order: a Critical analysis towards 1992'.

De organisatie van dit congres is in handen van de Coornhertliga en de gemeente Haarlem.

Voor meer informatie:

Willem de Haan, Willem Pompe Instituut, Janskerkhof 16, 3512 BM Utrecht. Tel 030-393125.

René van Swaaningen, Erasmus Universiteit, U-33, Postbus 1738, 3000 DR Rotterdam. Tel. 010-4081535.

1 - 15 oktober:

Buurtcongres Buurthuis De Havelaar. Voor de bovenbouw van basisscholen en de onderbouw van het voortgezet onderwijs wordt een lesprogramma over strafrecht georganiseerd. Er is een tentoonstelling over strafrecht door de eeuwen heen en de mogelijkheid bestaat een bezoek te brengen aan een gevangenis.

Voor meer informatie: dhr. Buizer, Buurthuis De Havelaar, Douwes Dekkerstraat 2, 1053 SX Amsterdam. Tel. 020-124174 / 124610.

22 oktober:

lezingen 'Die Goude' in 't Brandpunt, Turfmarkt 58, Gouda.

Dr. H.F.K. van Nierop spreekt over 'Coornherts huwelijk. Opvattingen over ongelijke liefde in de zestiende eeuw' en Prof.dr. J.J. Woltjer gaat in op 'Tolerantie in Coornherts tijd, met name in Nederland en Frankrijk'.

26 oktober:

Symposium 'Het non-discriminatiebeginsel in nationaal en internationaal perspectief'.

De faculteit der Rechtsgeleerdheid van de RU Limburg organiseert dit middagsymposium.

Voor inlichtingen: Prof.mr. C. Flinterman, RU Limburg faculteit der Rechtsgeleerdheid, Postbus 616, 6200 MD Maastricht. Tel. 043-887233.

In Gouda:

Informatie bij de VVV Gouda, tel. 01820 - 13666

29 oktober:

Officiële herdenking van de 400e sterfdag van Coornhert in de St. Janskerk in Gouda, uitreiking van de Coornhertprijs aan een persoon of instelling die op succesvolle wijze heeft gestreefd naar een praktische invulling van artikel 1 van de Grondwet: 'Allen die zich in Nederland bevinden, worden in gelijke gevallen gelijk behandeld. Discriminatie wegens godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, ras, geslacht of op welke grond dan ook is niet toegestaan.'

11 november:

AVRO-wandeling Coornhert in Gouda.

13 november:

lezingen in Sociëteit De Reünie over Coornhert als prozaschrijver (drs. Arie Jan Gelderblom) en Coornhert als toneelschrijver (drs. Anneke Fleurkens).

16 november:

Coornhert concert en première van de Coornhert Cantate in de St.Janskerk.

Boek van de maand

G.O. van de Klashorst bespreekt:

H. Bonger, J.R.H. Hoogervorst, M.E.H.N. Mout, I. Schöffner en J.J. Woltjer (red.), *Dirck Volckertszoon Coornhert. Dwars maar recht.* De Walburg Pers, Zutphen 1990, 192 blz., geïllustreerd, prijs f39,50.

De grote erflaters, Rembrandt of Spinoza, noemt men net als sterren van de eerste orde bij een enkele naam. Mindere goden worden doorgaans met meer omhaal maar even stereotypaangeduid: niemand zegt Jan Coen. Ook Dirck Volckertszoon Coornhert heeft de kleine erflaterstatus. Maar zijn naam is daarbij toch omgeven met een zekere plechtigheid en wekt onmiddellijk een associatie met strafrechthervorming en de nationale deugd van de verdraagzaamheid. De Coornhert Liga noemt zich naar hem en ook in *Wordt Vervolgd*, het ledenblad van de Nederlandse afdeling van Amnesty International, wordt Coornhert als hervormer van het strafrecht herdacht. Coornhert's Boevenucht bevat volgens het blad overigens 'passages die niet zouden misstaan in het verkiezingsprogramma van een rechts-radical partij' (maart 1990, p.13). Dit zou kunnen doelen op Coornherts voorstel ernstige misdadigers het ontsnappen te ontmoedigen door hen in het gezicht te brandmerken of hun neus te spijten. Verder was hij geen principieel tegenstander van de doodstraf en hij vond van slaven dat zij, het "levendigh ghereedschappe des huizens", niet als dieren maar als mensen behandeld moesten worden.

In 1940 kwam van een officiële herdenking vanzelfsprekend niet veel, maar vierhonderd jaar na zijn dood is 1990 officieel uitgeroepen tot Coornhertjaar. De huidige minister van WVC, H. d'Ancona, bleek verhinderd de opening zelf te verrichten. Zou zij zich dan gerealiseerd hebben dat Coornhert de vrouw een plaats "onder des mans ghebieden" toeweest en een taak in huis, lettend op haar fatsoen, de kinderen en de dienstboden en er voor zorgend dat "haar man gediend zy na begheren"?

Deze uitspraken van Coornhert geven geen goed beeld van zijn opvattingen, maar dragen misschien bij tot het besef dat men de gedachten van deze 16e-eeuwer niet op al te simpele wijze moet actualiseren. Louter gedenken hoeft echter ook niet. Coornhert's moed en verdraagzaamheid, zijn strijdlust en bereidheid tot redelijk debat blijven bewonderenswaardig; dat hij zoveel wist te doen en vooral te schrijven in jaren vol

DIRCK VOLCKERTSZOON COORNHERT

Dwars maar recht

oorlog en ellende, dwingt ontzag af en het is niet uitgesloten dat zijn ideeën nog steeds kunnen inspireren.

Bezield en bezeten van Coornhert is zonder enige twijfel de historicus H. Bonger. Zijn grote biografie van Coornhert, *Leven en werk van Dirk Volckertsz Coornhert*, verscheen in 1978 en geldt algemeen als het standaardwerk.

Ter gelegenheid van het Coornhertjaar is een bundel studies verschenen onder de titel *Dirck Volckertszoon Coornhert. Dwars maar recht*, een gebonden en fraai geïllustreerde uitgave. De bundel leent zich voor een eerste kennismaking met Coornhert, maar is in veel opzichten ook een (min of meer specialistische) aanvulling op het werk van Bonger. Vooral de rijkdom aan illustraties - tegenover 120 pagina's tekst staan ruim 40 pagina's afbeeldingen - maakt het boek zeer aantrekkelijk.

Ongeveer de helft van de platen heeft betrekking op Coornherts leven: titelbladen van boeken, topografische afbeeldingen, portretten van hemzelf, van Willem van Oranje en van drie historici die over hem schreven. De overige 22 illustraties geven een beeld van Coornhert als etser en graveur.

Het ambacht van Coornhert

I.M. Veldman geeft in zijn bijdrage "Coornhert en de prentkunst" een overzicht van

kleio

nummer 3/90
pagina's 6 en 7

Coornherts activiteiten als plaatsnijder. Voor Coornhert is dit in de eerste plaats een vak geweest dat hem in staat stelde zijn brood te verdienen; eerst in Haarlem tussen 1547 en 1559 en later opnieuw in de jaren tussen 1567 en 1576, toen hij in Duitsland als vluchteling een bestaan moest zien te vinden.

Toch was hij als graveur veel meer dan een kundig ambachtsman. Veldman onderstreept Coornherts invloed op de kunstenaars die hun ontwerpen door hem lieten uitvoeren. In de eerste Haarlemse periode bestond er een hechte commerciële en intellectuele samenwerking tussen Coornhert en de schilder Maarten van Heemskerck. Een groot aantal prenten met bijbelse en allegorische thema's was het resultaat. Ook in de Duitse periode is de invloed van Coornherts denkbeelden op de thematiek duidelijk aanwijsbaar. Daarbij zijn volgens Veldman bovendien de parallellen tussen Coornherts grafische en literaire werk opvallend. Toen Coornhert in 1576 terugkeerde naar Haarlem, werd hij vergezeld door zijn Duitse leerling Hendrik Goltzius.

Coornhert als auteur

Een deel van Coornherts prenten kon, dankzij een nauwe thematische verwantschap, als illustratie dienen bij het artikel van A.C.G. Fleurkens over zijn toneelspelen. Coornhert schreef tien stukken en is daarmee een van de produktiefste Nederlandse toneelschrijvers van zijn tijd.

Hij zag toneel vooral als een manier om het publiek op een aangename manier iets bij te brengen. Dit komt ook naar voren in de vorm van de stukken. Hoewel er experimentele, 'renaissance' elementen aanwezig zijn, overwegen de allegorische vormen van het rederijkerstoneel waarmee zijn publiek vertrouwd was. In een aaneenschakeling van argumenten voor en tegen wordt een moreel probleem voor de toehoorders ontward: in de *Comedie vande Rijckeman* de aard van de naastenliefde en in *Abrahams uytgangh* wat het betekent Gods wil te gehoorzamen.

Als auteur is Coornhert overigens beroemder om zijn stijl. In zijn karakteristiek van Coornherts proza noemt A.-J. Gelderblom hem 'een geacheveerd stilist, die helder redeneert, puntige formuleringen neerzet, oog heeft voor fleurige details en die de mogelijkheden van het relatief jonge Nederlands volledig weet uit te buiten als intellectueel expressiemiddel' (p.98).

Coornherts stijl kwam aanwijsbaar tot ontwikkeling doordat hij Latijn leerde. Zijn vertalingen van werk van Cicero en Seneca,

die in 1561 en 1562 verschenen, waren tevens een doelbewuste stijloefening in het Nederlands. Coornhert was hierin overigens niet bijzonder. Sinds de renaissance stimuleerde de grote bewondering voor de klassieke letteren juist ook de ontwikkeling van de volkstalen.

Meest opvallend bij Coornhert - hij behoorde tot de 16e eeuwse taalpuristen - was zijn streven in plaats van bastaardwoorden uit het Latijn of het Frans Nederlandse woorden te gebruiken. Een literair doel op zich was dit echter niet. Zoals hij zich Latijn eigen maakte voor zijn theologische studies, zo wilde hij helder Nederlands schrijven om zo veel mogelijk lezers te overtuigen van zijn gelijk.

Humanist of Christen?

Want voor alles is Coornhert toch iemand met een overtuiging en met ideeën. De vraag in hoeverre hij zijn denkbeelden ontleende aan klassieke auteurs, speelt in het Coornhertonderzoek al lang, zeker ten aanzien van de *Zedekunst*, de eerste ethica in het Nederlands uit 1587. De achtergrond hiervan lijkt achteraf niet zozeer de kwestie van Coornherts intellectuele ontwikkeling als wel de vraag wie hij toebehoorde: christenen of humanisten.

In "Coornhert en de Oudheid. Een verkenning" beziet M.F. Fresco Coornherts klassieke erfenis opnieuw. Een interessante bijdrage waarin het belang van Coornherts vertalingen nog eens belicht wordt, evenals de ingewikkelde zwerftocht van klassieke ideeën, anekdotes, exempla en citaten door de West-Europese humanistische cultuur. Zijn stelling dat 'het hele denkkader ... bij Coornhert op de Oudheid gebaseerd' is (p.67), doet echter ouderwets aan en wordt niet bewezen.

Gezien de meer dan 5700 pagina's die de diep-gelovige Coornhert aan religieuze onderwerpen wijdde - de *Wercken* tellen in totaal 6844 pagina's - is Coornhert zonder twijfel een theoloog te noemen. In haar bijdrage over zijn theologische positie noemt C.M.G. Berkvens-Stevelinck hem eigenzinnig en paradoxaal. Hij was eigenzinnig omdat hij voor geen van de geïnstitutionaliseerde stromingen veel sympathie toonde; tegenover dogmatische confessie stelde hij de ware, spirituele kerk, een onzichtbare gemeenschap van wedergeborenen. In plaats van de door de calvinisten beleden dogma's van de predestinatie en de erfzonde stelde Coornhert de ideeën van de vrije wil en de menselijke volmaakbaarheid: de mens is op aarde "omme door deughden te worden

levendighe beelden Godes, door sijn beelts ghelijckheit met Gode vereenigt, ende door die vereeninghe in Gode ghesalight".

Coornhert behoort inderdaad tot de traditie van het bijbels humanisme. Is hij ook paradoxaal? Coornhert lijkt eerder uit één stuk, consequent en strijdbaar. Tegen bittere aanvallen verdedigde hij de kerngedachte van de humanistische theologie sinds de renaissance: niet louter door de goddelijke genade, maar ook in en door het werken van de zich vervolmakende menselijke geest voltrekt zich de verlossing, de verzoening van god en mens.

Levensloop

Coornherts ideeën waren al voor de Nederlandse opstand gevormd maar zijn leven - I. Schöffers opent de bundel met een korte biografie - is er sterk door beïnvloed. Als stadssecretaris van Haarlem pleit hij tegen kettervervolgung. In 1566 droeg hij bij tot de bescherming van de stad tegen de calvinistische beeldenstormers. Wanneer van de kant van Alva echter vervolging dreigt, zoekt hij het jaar daarop zijn toevlucht in Duitsland. In 1572 is hij korte tijd in Holland: in dienst van Oranje en als secretaris van de Staten van Holland onderzoekt hij de wangedaden van de geuzentrepen.

H. Bonger wijdt zijn artikel speciaal aan de verhouding tussen de prins en Coornhert, omdat deze naar zijn mening in de literatuur verwaarloosd is. De verwantschap en de goede betrekkingen tussen beide mannen laat hij nog eens overtuigend zien, maar het blijkt niet dat Coornhert een beslissende invloed op de politiek van de prins heeft gehad.

Dreigementen van Lumey jagen Coornhert weer het land uit en pas in 1576 kan hij terugkeren. Een politieke functie kan hij dan niet meer vervullen en na het wegvallen van zijn politieke protectie (onder andere door de moord op de prins), durft hij zelfs niet meer in Haarlem te blijven.

Coornhert bleef wel proberen invloed uit te oefenen. Hij voerde een niet aflatende polemiek met de calvinisten over erfzonde, predestinatie en vooral tolerantie. Zijn praktische strijd voor de godsdienstvrijheid wordt behandeld door W. Bergsma in "'God alleen mach de zielen dooden'. Coornhert en de godsdienstpolitiek." Coornherts tragedie is volgens deze auteur dat hij er niet in is geslaagd de kloof tussen zijn ideaal en de werkelijkheid te overbruggen met praktisch haalbare voorstellen. Zijn kras geformuleerde conclusie is 'dat Coornhert de godsdienstige verhoudingen in zijn tijd niet begreep'.

In 1587 verschijnt anoniem Coornherts *Boeven-tucht ofte middelen tot mindering der schadelijke ledighghangers*, waaraan hij zijn reputatie als strafrechthervormer dankt. A.J. Huussen jr. plaatst in zijn bijdrage Coornherts voorstellen tegen de achtergrond van de ontwikkeling van het denken over armoede en arbeid in de 16e en 17e eeuw.

Coornhert in de geschiedschrijving

E.O.G. Haitsma Mulier bespreekt Coornherts fortuin in de geschiedschrijving. Hij onderscheidt drie fases in de Coornhertstudie, een beschrijvende van de vroegste 17e eeuwse biografieën tot in de 19e eeuw. Vervolgens een waarin het werk van Coornhert vooral in een internationaal en cultuurhistorisch kader werd geplaatst. In de tweede helft van deze eeuw tenslotte richtte de

aandacht van de historici zich vooral op het vaststellen van nauwkeurige gegevens betreffende zijn leven en werk.

De resultaten van de drie fasen vonden alle een plaats in de biografie van Bongers.

Tot slot pleit Haitsma Mulier voor het nemen van een zekere historische afstand tot Coornhert. Sterk persoonlijke stellingnames karakteriseren doorgaans de studies over Coornhert.

Een aantal auteurs wijst op de noodzaak van onderzoek naar de invloed van Coornhert. De beantwoording van deze vraag naar de plaats van Coornhert in de Nederlandse cultuurgeschiedenis is inderdaad belangrijker dan het vinden van het juiste etiket: de inscripties op zijn sokkel lijken vooral betekenis gehad te hebben in het pantheon van de Nederlandse verzuiling, waarin ook Coornhert niet mocht ontbreken.

Literatuur bij KD 17 Coornhert

Bij het samenstellen van dit leerlingmateriaal hebben wij veel gehad aan de hierna volgende boeken.

H. Bongers, *Leven en werk van D.V. Coornhert*, Amsterdam 1982(2).

I. Schöffer e.a. (red.), *Dirck Volckertszoon Coornhert. Dwars maar recht*, Zutphen 1990.

E.W. Zeeden, *Deutsche Kultur in der frühen Neuzeit*, Frankfurt a.M. 1968.

58 Miljoen Nederlanders, Utrecht/Antwerpen 1977.

Speciaal voor het hoofdstuk 'Misdaad en straf':

D.V. Coornhert, *Boeventucht*, Utrecht 1981.

De Gevangenpoort te 's-Gravenhage, deel XLVII uit de serie Nederlandse Kastelen, 's-Gravenhage 1983.

Voor 'Reizen':

A. Frank-Van Westrienen, *De Grootte Tour. Tekening van de educatiereis der Nederlanders in de zeventiende eeuw*, Amsterdam 1983.

Voor 'Rangen en standen':

H.F.K. van Nierop, *Van ridders tot regenten: de Hollandse adel in de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw*, Dieren 1984.

Voor het hoofdstuk over godsdienst:

Ketters en papen onder Filips II. Het godsdienstig leven in de tweede helft van de zestiende eeuw, Utrecht 1986(2).

De kogel door de kerk?, Zutphen 1983(2).

Joke Spaans, *Haarlem na de Reformatie. Stedelijke cultuur en kerkelijk leven 1577-1620*, Den Haag 1989.

Manuel Stoffers
Jan Brugman

kleio

GOVDE.

Coornhert

Jan Brugman
Manuel Stoffers

Kleio-Didactica 17

Een uitgave van het Nationaal Comité
Coornhertherdenking 1990 en de VGN

400 Jaar geleden stierf een beroemde Nederlander: Dirk Volkertszoon Coornhert. Hij werd geboren in Amsterdam in 1522 en overleed in Gouda in 1590. Hij was een bijzondere man die daarom ook nu nog veel aandacht krijgt. Zeker in dit jaar waarin hij herdacht wordt; op de radio en de televisie, in kranten en musea zal dit jaar veel over Coornhert te horen en te zien zijn.

Waarom krijgt Dirk Coornhert zo lang na zijn dood nog zoveel aandacht? Aan het einde van deze Kleio-Didactica kun je op deze vraag zeker een antwoord geven. Maar wat we vaak vergeten is dat beroemde mensen ook gewone mensen zijn met een alledaags leven. En dat alledaagse leven zag er vierhonderd jaar geleden heel anders uit dan tegenwoordig. Het is de bedoeling dat je het een en ander over het leven van alledag in de tijd van Coornhert leert.

Je kunt zelf kiezen welk onderwerp je het leukste vindt: misdad en straf in de tijd van Coornhert, het reizen in zijn tijd, rangen en standen of tolerantie en godsdienstvrijheid. Maar vóórdat je een keuze maakt voor één van de onderwerpen ga je eerst wat lezen over het leven van Coornhert. Je zult hem immers bij elk onderwerp dat je kiest weer tegenkomen.

Inhoud

3 1. Een Nederlander uit de zestiende eeuw

2. Boeven laten werken: straffen volgens Coornhert

- 6 Straffen in de zestiende eeuw
- 8 Andere tijden, andere straffen
- 10 Dagelijks leven in de Gevangenpoort
- 11 Coornhert in de Gevangenpoort
- 11 Boeventucht
- 13 Het tucht- of rasphuis

3. Her en der: de reizen van Dirk Coornhert

- 15 Op reis in de zestiende eeuw
- 20 Coornhert reist naar Spanje
- 23 Coornhert op dienstreis

4. Rangen en standen: de beroepen van Coornhert

- 26 Coornhert op kasteel Batestein
- 29 Op het platteland
- 31 Amsterdam
- 34 Haarlem

5. Geloven...maar in een kerk?

- 37 Papen en ketters
- 38 Coornhert op zoek naar het ware geloof
- 41 Onrust in Haarlem
- 42 Beeldenstorm
- 44 Op de vlucht
- 45 Ordeverstoorder
- 47 Coornhert naar Gouda

De Warmoesstraat in Amsterdam in de zestiende eeuw. Coornhert werd geboren in het huis nummer 111, vlak achter de oude kerk.

Deze Kleio-Didactica is een overdruk van het leerlingenmateriaal uit Kleio, 31e jaargang nr. 3, april 1990.

ISBN 90-72531-04-3, prijs f6,50.

Informatie en bestellingen bij: Redactie Kleio, Omloop-West 9, 3402 XM IJsselstein. Tel. 03408-83576.

© VGN, IJsselstein.

Hoofdstuk 1

Een Nederlander uit de zestiende eeuw

Dirk Coornhert was de zoon van een rijke Amsterdamse koopman. Zijn vader had een bloeiende handel in stoffen. Zijn moeder kwam uit een familie die veel aanzien en rijkdom bezat. Coornherts ouders woonden in de Warmoesstraat in Amsterdam op nummer 111. Tegenwoordig ligt de Warmoesstraat in een volksbuurt, maar in de zestiende eeuw woonden hier de rijkste en machtigste burgers van Amsterdam. De ouders van Coornhert kregen vijf kinderen: drie jongens en twee meisjes. Dirk werd als de vierde van het vijftal geboren.

Dirk Coornhert

Dirk kreeg een goede opleiding van zijn ouders. Hij leerde verschillende talen, onder andere Frans, en kon meer dan één muziekinstrument bespelen. Hij deed ook aan sport: Dirk kon paardrijden, zwemmen en schermen. Hij groeide op tot een grote en sterke man. Tegelijk was hij een uitstekende tekenaar en kon hij goed schrijven.

Als bekroning van zijn opvoeding stuurden zijn ouders hem op een lange reis naar Spanje en Portugal. Dat was in 1538. Dirk was toen zestien jaar.

Toen Dirk in 1539 terugkeerde uit Spanje werd hij verliefd op een vrouw die Neeltje Simons heette. Dirk wilde met haar trouwen maar zijn ouders waren er tegen. Ze vonden dat Neeltje uit een te arm gezin kwam en niet paste in de rijke familie van de Coornherts. Bovendien was ze maar liefst twaalf jaar ouder dan de zeventienjarige Dirk! Toen Dirk volhield dat hij met haar wilde trouwen dreigden zijn ouders dat ze hem zouden onterven. Hij zou niets van al hun rijkdom krijgen. Maar Dirk liet zich niet van zijn stuk brengen en trouwde nog hetzelfde jaar met Neeltje. Zij zou tot aan haar dood in 1584, meer dan veertig jaar later, zijn vrouw blijven.

De ruzie met zijn ouders werd later weer bijgelegd. Dirk en Neeltje kregen geen kinderen.

Omdat hij van zijn rijke ouders geen geld kreeg moest de pas getrouwde jonge Dirk nu zelf zijn brood gaan verdienen. Dankzij zijn goede opvoeding kon hij in dienst komen bij een belangrijke edelman in Vianen, Reinoud van Brede-

rode. Dirk moest onder andere voor zijn bibliotheek zorgen en omdat hij graag las en studeerde had hij het best naar zijn zin. Het was een goede baan die ook wel door mensen van adel werd vervuld. Toen Coornhert vierentwintig was verliet hij Brederode en ging hij in Haarlem wonen (1546). Hier verdiende hij zijn brood vele jaren als graveur en etser. Zijn tekentalent kwam Dirk hierbij natuurlijk goed van pas. Tegenwoordig kunnen we nog veel van zijn prenten bewonderen.

Dirk was ondertussen een volwassen man geworden.

Hij had in deze tijd een heel geordend leven. Hij stond elk jaargetijde al om vier uur 's morgens op en ging stevast om tien uur naar bed. In de zomer kon hij zo het langste profiteren van het daglicht, want naast zijn werk als graveur wilde Dirk veel lezen, schrijven en studeren. In de winter zal hij 's ochtends vroeg wel een olielampje nodig hebben gehad om te kunnen studeren.

Voor al de godsdienst interesseerde hem. Dat was toen voor veel mensen het gesprek van de dag. Om nog meer hierover te weten te komen besloot Dirk in 1557, hij was toen al 35 jaar, Latijn te leren, de taal van de geleerden en geestelijken van zijn tijd.

1a. Zoek op wat een etsen en wat een graveur is.

.....

1b. Waarom was het nodig om tekeningen in metaal over te brengen?

.....

2. Nog altijd komen veel wetenschappelijke of officiële termen uit het Latijn. Weet je wat de volgende woorden betekenen?

* corpus delicti

.....

* cum suis

.....

* ex aequo

.....

* ex libris

.....

* appendix

.....

* manuscript

.....

* etcetera

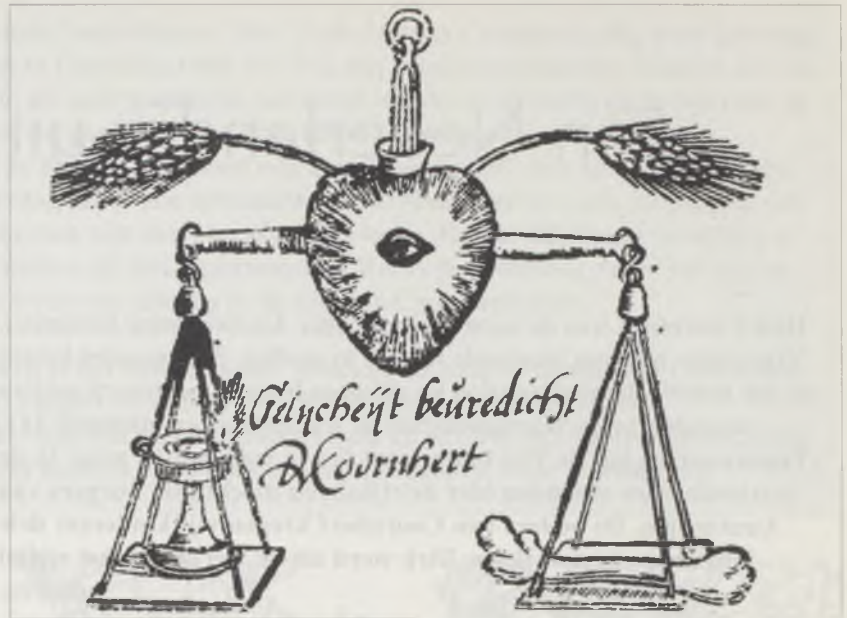
.....

Toen Dirk eenmaal Latijn geleerd had, gebruikte hij deze kennis om ook op andere manieren zijn brood te verdienen. Hij vertaalde beroemde boeken in het Nederlands en liet die door een eigen drukkerij uitgeven en verkopen. Zijn drukkerij bestond maar korte tijd: van 1561 tot 1564.

In 1561 werd hij ook notaris en een jaar later ambtenaar in dienst van de stad Haarlem. Voor beide beroepen was kennis van het latijn noodzakelijk: allerlei officiële documenten waren in die taal geschreven. Als ambtenaar maakte Coornhert snel carrière. Al gauw mocht hij als secretaris van Haarlem namens het stadsbestuur op reis om allerlei zaken voor de stad te regelen. In zijn vrije tijd schreef hij boeken over verschillende onderwerpen. Hij schreef toneelstukken, maar vooral probeerde hij zijn gedachten over de godsdienst zo goed mogelijk op papier te zetten.

Tot dan toe was het leven van Dirk Coornhert vrij rustig. Maar dat veranderde na 1566 toen Nederland in oorlog raakte met Spanje.

3. Net als elke notaris had Coornhert een eigen beeldmerk. De weegschaal drukt de rechtvaardigheid uit. De rest van de tekening is een rebus; weet je waarvan? (a = e)

Een notarisbeeldmerk

Nederland in de tijd van Coornhert

In de tijd van Coornhert vormden Nederlanden België een deel van het Spaanse rijk. Samen werden ze de Nederlanden genoemd. De koning van de Nederlanden was de Spaanse koning, die in Madrid leefde. De Nederlanden werden door hem bestuurd vanuit Brussel, waar hij een aantal trouwe dienaren had die de zaken hier voor hem regelden. Zij stonden onder leiding van een landvoogd of landvoogdes. Daarnaast had elke provincie ook een eigen bestuur met aan het hoofd een stadhouder. De stadhouder was de plaatsvervanger van de Spaanse koning in zijn provincie. In Coornherts tijd was Willem van Oranje stadhouder van Holland en Zeeland.

De bewoners van de Nederlanden waren ontevreden over het Spaanse bestuur. De koning had voor zijn grote rijk geld nodig en moest daarom veel belasting heffen. Bovendien vond hij dat alle Nederlanders dezelfde godsdienst moesten hebben, de rooms-katholieke. Maar steeds meer inwoners van de Nederlanden gingen een ander geloof aanhangen. Ze werden protestanten genoemd, omdat ze protesteerden tegen de onderdrukking van dit nieuwe geloof. Het verzet tegen de Spaanse koning nam

alsmaar toe. Na een oorlog van tachtig jaar werd Nederland tenslotte onafhankelijk van Spanje.

Coornhert had als secretaris van Haarlem veel te maken met de protestanten. Dikwijls moest hij op reis om met andere steden in Holland, met de stadhouder Willem van Oranje, of met andere belangrijke personen te overleggen over deze kwestie.

Coornhert vond zelf dat iedereen in de Nederlanden vrij moest zijn om zijn eigen geloof te kiezen: de Spaanse koning mocht mensen niet dwingen om een andere godsdienst te nemen dan ze wilden. En natuurlijk mochten de protestanten dat ook niet. Protestant of katholiek? Dat moest iedereen maar voor zichzelf beslissen, vond hij.

Zowel Spanjaarden als protestanten kregen dan ook ruzie met Coornhert. In 1567 werd hij door de Spaanse regering in de gevangenis gegooid en hij moest twee keer naar Duitsland vluchten om verdere straffen te ontlopen. En toen de Spanjaarden niet meer achter hem aanzaten probeerden Nederlandse opstandelingen hem te doden. Het was gedaan met het rustige leven van Coornhert. Als balling in Duitsland moest hij lange tijd (van 1568 tot 1570 en van 1572 tot 1576) opnieuw zijn brood verdienen door te graveren en te etsen.

Zelfs tijdens de laatste jaren van zijn leven, toen hij teruggekeerd was naar Nederland, kreeg hij nog geen rust. Hij werkte weer als notaris en bleef veel over de godsdienst schrijven. Voortdurend moest hij zijn ideeën over tolerantie en verdraagzaamheid verdedigen en telkens kreeg hij ruzie met zijn tegenstanders. Dat waren nu vooral de protestanten. Zij hadden het immers voor 't zeggen gekregen in Nederland. Het werd Coornhert verboden om nog langer in het openbaar over godsdienst te spreken. En toen hij in 1588 als oude man naar Delft wilde verhuizen, weigerde die stad hem een verblijfsvergunning. Gouda wilde Coornhert een jaar later wel opnemen als burger. Hier stierf hij uiteindelijk in 1590, 68 jaar oud.

Juist omdat Coornhert altijd volhield dat men vrij moest zijn om de godsdienst te kiezen die ieder zelf wilde, is hij tegenwoordig nog beroemd. Zijn ideeën spreken ook na vierhonderd jaar nog aan. Er zijn immers nog altijd landen waar je niet mag denken, geloven, zeggen en schrijven wat je wilt of waar mensen die 'anders' zijn worden tegengewerkt. Coornhert was een van de eerste mensen die hier tegen protesteerde. Een van de volgende hoofdstukken gaat over zijn idealen van tolerantie en verdraagzaamheid, zoals we deze ideeën noemen.

Een ander beroemd idee van Coornhert was dat misdadigers een nuttige straf moesten krijgen. Ze moesten er niet zomaar van langs krijgen. Ook dat was een nieuw idee in zijn tijd, waarover je in een van de volgende hoofdstukken kunt lezen.

Coornhert is dus vooral beroemd geworden om zijn ideeën. Door zijn boeken kon hij deze verspreiden en proberen andere mensen te overtuigen. En zo weten wij ook nu nog hoe Coornhert over een aantal zaken dacht.

Maar hoe leefde Coornhert? Waom ging hij op reis naar Spanje en naar allerlei Nederlandse steden? En hoe ging dat reizen in zijn werk? Was hij arm of rijk? Had hij aanzien of macht? Ook op deze vragen kun je in een van de volgende hoofdstukken een antwoord vinden.

- 4a. Noem minstens vier beroepen die Coornhert heeft uitgeoefend.
.....
- 4b. De tekenaar heeft Coornhert afgebeeld met een aantal voorwerpen die bij hem pasten. Noem vier verschillende voorwerpen en vertel waarom Goltzius juist deze koos.
.....

Kopergravure van Coornhert gemaakt door Hendrik Goltzius in 1590.

- 5. Maak een tijdbalk van het leven van Coornhert. Vermeld daarop wanneer hij van woonplaats en beroep veranderde.
.....

Tijdbalk

--	--	--	--

1500

1522

1550

1590

1600

Hoofdstuk 2

Boeven laten werken: straffen volgens Coornhert

Je zult in dit hoofdstuk ontdekken op welke manier misdaad in de zestiende eeuw bestraft werd en nu. Waarom Coornhert in de Gevangenpoort kwam en hoe het in die gevangenis in Den Haag eraan toeging. We zullen zien wat er zo bijzonder was aan zijn pamflet *Boeventucht*. En ook hoe het voor de boeven was om zwaar werk te moeten doen in het tucht- of rasphuis in Amsterdam.

Straffen in de zestiende eeuw

Voortdurend werd in de zestiende eeuw geklaagd over de toenemende misdaad; over de vele boeven die het leven op het platteland en in de steden steeds onveiliger maakten; over de ontelbare zwerwers, bedelaars, luiaards en dronkelappen.

Coornhert zocht - als één van de weinigen van zijn tijd - naar betere en nuttige straffen voor misdadigers en leeglopers. In zijn eeuw waren zowel de manier waarop men over misdaad en straf dacht, als de straffen zelf heel anders dan wij gewend zijn. De oplossing die Coornhert bedacht, was voor die tijd erg bijzonder. Hij vond dat je boeven het beste kon straffen door ze zwaar werk te laten doen, in plaats van ze door de beul ervan langs te laten geven. Hij zette dat allemaal op papier in *Boeventucht*. Coornhert zat toen zelf opgesloten in de Gevangenpoort in Den Haag.

Dit fragment komt eruit:

"Voor veel geld koopt men in andere landen onschuldige slaven. Hier weet men niet wat te doen met veroordeelde boeven.

Al gaf men de opbrengst van hun roeien of grondwerk zomaar weg, dan nog hebben de boeven en het land er voordeel bij.

Daarom vrije landen sta nu toe omdat het nodig is, hoewel gij geen slavernij duldt, dat men boeven in hun eigen belang laat werken."

1. Leg uit wat Coornhert hier bedoelt.

Tegenwoordig worden misdadigers, met een duur woord criminelen genoemd, meestal op twee manieren voor hun daden gestraft. Ze worden een tijd vastgezet in de gevangenis of ze moeten een boete betalen. Moordenaars kunnen zelfs levenslange celstraf krijgen.

Waarom een boete of de cel? We denken nu dat door zulke straffen criminelen zich zullen bedenken hun misdaad te herhalen. Want we willen dat ze na de straf weer gewoon zullen gaan leven, zonder ooit weer in te breken, te stelen, of wat voor misdaad dan ook te plegen.

De straffen die misdadigers in Coornherts tijd kregen, waren niet alleen anders, ze zijn in onze ogen ook behoorlijk ruw en wreed. En niet iedere misdaad die in de zestiende eeuw streng werd bestraft, wordt nu even zwaar bestraft.

In Coornherts tijd wilde men boeven en anderen die op het slechte pad zaten, goed laten schrikken door ze met harde hand te straffen. Daarom kregen dieven stokslagen of werden ze gebrandmerkt. Wie niet aan werk kwam en ging bedelen, werd als bedelaar of landloper opgepakt door de schout en zijn helpers. Ook een bedelaar werd gebrandmerkt of geslagen en de stad uit gezet. Als die

gebrandmerkte dief of bedelaar later weer een misdaad pleegde en werd opgepakt dan wist de rechter dat deze eerder een straf had gehad.

Ketters, mensen van het verkeerde geloof, werden opgehangen of verbrand. Of ze werden een kopje kleiner gemaakt: onthoofd. Een zware straf was ook verbanning. De bezittingen van de ongelukkige werden dan in beslag genomen, en hij/zij moest familie en vrienden achterlaten. Zo'n banneling moest noodgedwongen gaan zwerven op het platteland: gaan 'landlopen'. En wat met zo'n landloper of bedelaar gebeurde zag je al.

De ernstigste misdaad was en is moord. Een moordenaar werd ook in de zestiende eeuw streng bestraft. Hem of haar wachtte de dood door galg of rad. Wie opgehangen werd aan de galg, was wel snel dood, maar het lijk hing als voorbeeld voor anderen nog tijden te verrotten. Bij het radbraken werden armen en benen met een ijzeren staaf kapotgeslagen. Uiteindelijk gaf de beul een laatste genadeklap op het hart. De geradbraakte was dus pijnlijk en langzaam aan zijn einde gekomen.

Door zulke strenge straffen te geven, hoopte de rechter dat boeven het niet in hun hoofd zouden halen nieuwe misdaden te begaan. De straffen moesten een voorbeeld zijn voor andere slechteriken. Zodat die zo erg schrokken dat ze gingen denken: "als mij zulke straffen te wachten staan, dan laat ik het wel uit mijn hoofd om misdaden te plegen."

Misdaad	Straf 16e eeuw	Straf 20e eeuw	
Kleine diefstal	stokslagen/brandmerken/ hand afhakken	gevangenisstraf/ geldboete	2. Op de afbeelding zie je straffen uit Coornherts tijd.
Paardendiefstal	ophangen	gevangenisstraf/ geldboete	2a. Zet de letters die voor de hierna volgende doodstraffen staan bij de bijbehorende doodstraf op de afbeelding: A. Ophangen B. Verbranden C. Verdrinken D. Onthoofden E. Radbraken F. Ontdarmen
Bedelen/landlopen	stokslagen/brandmerken/ verbannen	soms geldboete	
Messentrekken	ten toon stellen met het mes	geldboete	
Moord	ophangen/radbraken	(levens)lange gevangenisstraf	2b. Doe hetzelfde met de volgende, wat lichtere straffen: G. Hand afhakken H. Ten toon stellen J. Oog uit steken K. Slaan op de rug
Hoerij	ten toon stellen/ verbannen	geen/geldboete	
Hekserij	verbranden	geen	
Ketterij	onthoofden/ophangen	geen	3. Hier kun je zien welke straffen in de zestiende eeuw en nu gegeven worden bij bepaalde overtredingen. Bekijk de tabel eerst goed en beantwoord dan de vragen.
Landverraad	onthoofden/verbannen	gevangenisstraf	
Oplichterij	ten toon stellen/ stokslagen	geldboete/ gevangenisstraf	3a. Wat is hoerij, ketterij en hekserij? Zoek de woorden op in een woordenboek of een encyclopedie!

3b. Waarom denk je dat sommige misdaden nu niet meer of anders worden bestraft dan in de zestiende eeuw?

3c. Noem drie misdaden uit onze eigen tijd die ze in de zestiende eeuw niet kenden. Welke straffen krijg je voor de misdaden die jij genoemd hebt?

3d. Wat vind jij goede straffen?

Andere tijden, andere straffen

Lijfstraffen of straffen waarbij de overtreder aan het volk te kijk werd gezet kennen we niet meer in Nederland. Je wordt niet meer door een beul geslagen of voor schut gezet. De doodstraf die vroeger zo vaak werd toegepast is bovendien in vele Westerse landen afgeschaft. In Nederland werd de laatste doodstraf in 1861 voltrokken. Nu vinden wij zo'n vonnis afschuwelijk en onmenselijk. Levenslange gevangenisstraf is de zwaarste straf die misdadigers kunnen verwachten.

Langdurige gevangenisstraf was in de zestiende eeuw niet gebruikelijk. De opsluiting in een "gijzelkamer", zoals ze toen de gevangenis noemden, duurde maar kort. Criminelen werden achter de tralies gezet in afwachting van het proces voor de rechtbank. In onze tijd is een gevangenis bedoeld om misdadigers een tijd uit de maatschappij te houden.

Als je een zware misdaad had begaan werd je tijdens het verhoor voor de rechtbank zwaar op de proef gesteld. Niet alleen mondeling: de aangeklaagde of "gegijzelde" werd ook gemarteld, bij voorbeeld op de pijnbank. Dit "scherper examen" moest bewijzen of iemand wel of niet schuldig was. De rechters vonden dat je onschuldig was als je tijdens die lichamelijke test bleef ontkennen. Maar bezweek je tijdens de proef door de pijn en bekende je om maar van de marteling verlost te zijn, dan volgde een zware straf. Want als je de proef niet doorstond dan vond men dat je schuldig was.

Misdadigers worden in de gevangenis gemarteld. Van eenje wordt de tong afgesneden. Houtsneede uit 1539.

4a. Noem een land waar de doodstraf tegenwoordig nog wordt toegepast.

4b. Noem een land waar nog wordt gemarteld.

5. Hier zie je een afbeelding van een aangeklaagde op de pijnbank. Welke van de volgende beweringen past/passen er niet bij:
 o De pijnbank was een test om te bewijzen dat je niet loog.
 o De pijnbank was een test om te bewijzen dat je schuldig was.
 o De pijnbank doorstaan bewees dat je onschuldig was.
 o De pijnbank doorstaan bewees dat je schuldig was.

De man op de pijnbank wordt 'getrechterd'. Wat zou dat zijn?

6a. Waarom noemde men de gevangenis in de zestiende eeuw de gijzelkamer? Denk aan de betekenis van het woord gijzelen!

6b. Noem zoveel mogelijk andere woorden die hetzelfde betekenen als gevangenis.

7. "die vangenissen zyn tot be-waernisse, ende nyet tot straf-finge" (Uit: 'Criminele Ordonnantien van 1570')
 Welke zin uit de tekst "Andere tijden, andere straffen" past het beste bij deze 16e eeuwse bepaling.

8. Regels voor een rechter uit de tijd van Coornhert: "Een rechtvaardige rechter is hij, die
- zich houdt aan de voorwaarden die aan zo'n rechter worden gesteld;
 - een duidelijke uitspraak doet;
 - zich goed en beleefd voordoet;
 - zich een voorzichtig en grondig ondervrager toont;
 - de onnozele beschermd;
 - de schuldigen straft, zodanig dat zij verbeterd worden en niet bedorven"

- 8a. Waarom straft deze rechter?
.....
- 8b. Vind je de rechter uit de zestiende eeuw rechtvaardig gezien de straffen die hij misdadigers geeft?
.....
- 8c. Gelden deze algemene regels nog steeds voor rechters van nu?
.....

Coornhert vlucht en wordt gevangen gezet

Coornhert zelf heeft direkt met de rechter en met misdadigers te maken gehad. Dat gebeurde in 1567-68 toen de Opstand tegen Spanje begon. Dit waren twee erg gevaarlijke jaren. Hij was toen ongeveer 45 jaar en secretaris van Haarlem. Veel burgers verzetten zich tegen hun katholieke vorst Filips II. Ze vonden hem maar een slechte koning. Hij vroeg te veel belasting. Maar vooral vonden ze dat hij de protestanten te veel dwars zat. De Spaanse koning liet het er niet bij zitten en besloot die opstandige

onderdanen maar eens aan te pakken. Hij zond de hertog van Alva met tienduizenden soldaten naar de Nederlanden. In de ogen van Filips en Alva waren Nederlanders die tegen hen waren landverraders. Wie openlijk tegen de koning was of wie de protestanten had geholpen had dus reden om bang te zijn. Want die mensen werden berecht en gedood.

In de jaren rond 1566-68 vluchtten duizenden naar het buitenland, naar Duitsland of naar Engeland. Coornhert besloot ook te vluchten. Want hij had contact gehad met opstandelingen als prins Willem van Oranje en de leider van de Geuzen, Hendrik van Brederode ("de Grote Geus"). Hij had op aanraden van Willem van Oranje als secretaris van Haarlem de protestanten toestemming gegeven om een noodkerk buiten de stad te bouwen.

Hij reisde naar Duitsland en verbleef een tijdje in Keulen. Enkele maanden nadat hij gevlucht was, dacht Coornhert dat het gevaar geweken was. Hij ging op terugreis naar de Nederlanden, op weg naar zijn woonplaats Haarlem. Niet zo slim van hem, want hij bleek nog wel degelijk in gevaar te verkeren. Op 14 september 1567 werd hij gearresteerd. Twee weken later werd Coornhert in afwachting van zijn proces in de Gevangenvoort in Den Haag opgesloten. Begin oktober begon zijn verhoor voor de rechtbank.

- 9a. Waarom vluchtte Coornhert?
.....
- 9b. Coornhert verklaarde een keer dat hij gevlucht was "omdat de wetten tijdens wapengeweld zwijgen". Wat bedoelde hij daarmee?
.....
10. Coornhert was per schip gevlucht. Lees de volgende tekst en beantwoord de vragen.

"In mei 1567 vroeg Coornhert schipper Jacob Hasz. bij hem thuis om hem en zijn vrienden te vervoeren. Ze kwamen tot een akkoord. De schipper besloot met Coornhert en zijn vrienden tegen betaling in zee te gaan en hen naar Emden in Duitsland, Enkhuizen of Kampen aan de Zuiderzee te varen. Coornhert drukte de schipper dit nog op het hart: "Jacob Hasz., ik reis met u mee, maar ik vraag u vertel dat niemand".

Dit alles had Coornherts vrouw Neeltje gehoord en ze begon te huilen. Coornhert zag dat en troostte haar, zo goed en kwaad als dat ging. Hij zei: "wees gerust lieve vrouw, je houdt genoeg geld en eten over om van te kunnen leven. Ik neem zelf genoeg mee en zal niet tekort komen. Ik ben van plan een tijd uit Haarlem weg te blijven, tot de onrust voorbij is. Want hier kan ik niet langer blijven."

- 10a. Leg uit waarom schipper Jacob Hasz. niemand wat mocht vertellen?
.....
- 10b. Waarom begon Coornherts vrouw Neeltje te huilen?
.....
- 10c. Bedenk een passende titel voor deze tekst en gebruik daarbij 1 van de volgende gezegdes:
- hals over kop vertrekken
 - de plaat poetsen
 - het ijzer smeden als 't heet is
 - de koe bij de horens pakken
 - de grond wordt te heet onder de voeten
 - op hete kolen zitten

Dagelijks leven in de Gevangenpoort

De Gevangenpoort, de voorpoort van het Binnenhof, staat er nog steeds en is nu een gevangenismuseum. De poort werd in de zestiende eeuw gebruikt om mensen tijdelijk op te sluiten.

We bezoeken de Gevangenpoort in de tijd dat Coornhert er vastzat.

De cipier, een man die er nooit vrolijk uitzag, bewaakte zijn gevangenen tot ze door de rechter waren veroordeeld. Onder zijn 'gasten' waren onder andere dieven, verkrachters en valsemunters. Maar niet alleen misdadigers, ook mensen die hun schulden niet konden betalen, de zogeheten "gegijzelden" werden vastgezet. Bovendien zaten er rond 1567 Nederlanders die op bevel van Alva waren opgepakt en van landverraad beschuldigd.

De gevangenen in de Gevangenpoort werden niet allemaal op dezelfde manier behandeld. Criminele gevangenen kregen van de cipier alleen water en brood en soms boter of kaas. Hoeveel dat hing alleen van hem af. Hij had een bepaald bedrag van de schout gekregen waar hij de verzorging van alle criminelle gevangenen die arm waren van moest betalen. Was die pot verteerd, misschien omdat de cipier zelf stiekem zelf wat geld in z'n zak stak, dan ging het rantsoen omlaag.

Deze boeven werden vastgezet in de cellen op de eerste en tweede verdieping. Soms zat een gevangene in drukke tijden met wel tien of twintig anderen in een cel van drie bij drie meter. Ze lagen op de planken vloer, met hooguit wat stro als matras.

Voor de criminele gevangenen moet het verblijf in de Gevangenpoort verschrikkelijk zijn geweest. Want de cipier nam het niet altijd zo nauw met de voorschriften. Vaak werd er door die gevangenen geklaagd over de slechte behandeling. Blijkbaar niet ten onrechte. Zo moest de cipier hen wekelijks voorzien van vers stro en 's winters van een deken tegen de kou. Maar sommige bewakers lieten de gevangenen op de kale plankenvloer slapen, zonder stro. En dan te bedenken dat de Gevangenpoort vaak erg vies en altijd koud en vochtig was. Elke bezoeker kneep zijn neus dicht omdat het er zo stonk.

Die stank ontstond omdat de cellen vaak

De Gevangenpoort in Den Haag.

overvol zaten en weinig werden schoon-gemaakt. Het onmisbare "secreet", waar gevangenen poepten en pisten stond zelfs in de cel. Als ze geluk hadden leegde de cipier dat nog op tijd.

Hoe anders was de behandeling van de rijke gevangenen en de gegijzelden. Gegijzelden kregen - als hun familie of vrienden betaalden - warm eten en bier en wijn. Ze sliepen in bedsteden. Meest-

al werden ze op zolder, in de "gijzelkamer" gezet.

Rijke gevangenen verbleven in de "ridderskamer". Ze sliepen in een groot bed dat elke dag door de dienstmeid werd opgemaakt. Zij kregen - alleen tegen betaling natuurlijk - uitgebreid te eten en hadden meer vrijheid dan de andere gevangenen. Zo mochten ze bijvoorbeeld regelmatig bezoek ontvangen.

11a. Zaten alle gevangenen van de Gevangenpoort in een cel? Leg uit.

.....

11b. Waar denk je dat Coornhert geplaatst zal zijn?

.....

11c. Denk je dat een rijke moordenaar in een cel zat? Waarom?

.....

12a. Teken de tabel in je schrift na en vul hem in.

Soort gevangene	soort verblijf	eten	drinken	slapen

12b. Noem minstens drie verschillen met de manier waarop men tegenwoordig criminelen behandelt.

.....

Coornhert in de Gevangenpoort

Coornhert zat vanaf half september 1567 tot begin 1568 in de Gevangenpoort. Hij vond het daar een ware hel. Hij was getuige van de ellende die boeven meemaakten. Hij hoorde het rammelen van hun ijzeren boeien en hij hoorde ze klagen over de slechte behandeling. Af en toe gilden ze van de pijn als ze in de folterkamer werden verhoord. Ook terechtstellingen werden in de buurt van de Gevangenpoort uitgevoerd. Voor het Binnenhof stond het schavot waar de beul zijn werk deed.

Coornhert schreef in die periode het toneelstuk *Comedie van liefen leedt*. Hij beschrijft daarin de gevangenis - en natuurlijk dacht hij aan de Gevangenpoort - als volgt:

*"...Grote, zware ketens,
Ellendige, benauwde, blokken,
Ijzeren veters voor handen en voeten,
Waar veel misdadigers tot hun schande
in moeten,
Cellen van zwarte duisternis, ijselijk!
En pijnbanken, door hun pijn, afgrijselijk
...de bittere felheid van menig rechter
die zo onmenselijk misbruikt kaars, koord
of trechter..."*

Het was een moeilijke tijd voor Coornhert. Hij wist dat hij misschien wel de doodstraf zou kunnen krijgen. Hij kwakkelde in ieder geval met zijn gezondheid. Zijn vrouw Neeltje dacht er zelfs aan om zich met de pest te laten besmetten en de ziekte dan aan hem door te geven. Maar juist door zijn ziekte kwam er licht in de situatie. Hij werd in december 1567 vrijgelaten, maar mocht Den Haag niet verlaten.

Toen hij geruchten hoorde dat hij weer in de Gevangenpoort opgesloten zou worden, besloot hij om opnieuw te vluchten. Hij reisde naar Duitsland en deze keer was hij zo slim om langer, maar liefst vier jaar, weg te blijven. Tijdens zijn afwezigheid werd hij op 1 september 1568 door Alva veroordeeld tot verbanning. Zijn nog aanwezige bezittingen werden verkocht.

Een rechter ondervraagt een gevangene met behulp van foltering. De antwoorden worden onmiddellijk opgeschreven. Houtsnede.

13. Je kunt kiezen tussen vraag 13a en 13b.

.....

- 13a. Schrijf een verhaal van minstens een halve bladzijde over het verblijf in de Gevangenpoort van een arme paardendief, Joost Janz. geheten. Gebruik de volgende woorden:

- cipier - cel - Gevangenpoort
- eten - slapen - vuil - ellende
- scherp verhoor - rechter - straf

- 13b. Schrijf een verhaal van minstens een halve bladzijde over Coornherts verblijf in de Gevangenpoort. Gebruik de trefwoorden uit vraag 13a, maar laat weg wat niet past bij zijn situatie.

Boeventucht

Coornhert had niet geluierd in de Gevangenpoort. Hij dacht tijdens zijn verblijf heel veel na. Op zijn verzoek had hij pen en papier gekregen. Zo kon hij van de gelegenheid gebruik maken om zijn gedachten over misdaad en straf op te schrijven.

De meeste gevangeniszaten in die tijd bomvol, hoewel aan de lopende band landlopers werden gebrandmerkt, dieven stokslagen kregen en moordenaars werden opgehangen. Dit was allemaal bedoeld als vergelding en om te laten zien dat de misdaad nooit loont. Toch bleef het aantal misdadigers toenemen en daarmee het aantal gevangenen.

Coornhert was zelf getuige van het uitpuiten van de gevangenis.

Hij begon zich af te vragen waarom het aantal misdadigers in zijn tijd zo toenam. Hij stelde zich vragen als: Welke maatregelen zijn er nodig om misdaad tegen te gaan? Waarom hebben afschrikwekkende straffen geen succes?

De antwoorden op zulke vragen schreef hij nog tijdens zijn gevangenschap op. Hij hoopte dat de regeerders van de steden zijn voorstellen in de praktijk zouden toepassen, zodat misdaad beter bestraft en voorkomen kon worden. Dit is de eerste versie van *Boeventucht* geworden. Coornhert begint als volgt:

"Omdat ik niets te doen had, maar tegelijk vijand van niets doen ben, vatte ik het plan op door verantwoord werk deze vijand van me (=luiheid) dwars te zitten. Door mezelf met enig schrijfwerk bezig te houden dat nuttiger zou zijn dan niets doen en tegelijk voor anderen nuttig is. Ik speurde naar middelen om het aantal misdadige leeglopers te doen afnemen, tegen wie tot de dag van vandaag met weinig resultaat plakaten (=wetten) zijn uitgevaardigd."

Volgens Coornhert waren de oorzaken voor de toename van het aantal misdadigers duidelijk. De overheid lette niet genoeg op de armen. En boeven waren er zoveel dat ze maar een kleine kans liepen om gepakt te worden. Bovendien waren de meeste boeven niet bang voor de dood. De schout en zijn helpers deden er beter aan regelmatig onderzoek te doen in achterbuurten en luie armen te straffen. De politie moest ervoor zorgen dat zij die dat verdienden altijd gestraft zouden worden, dat misdaad nooit zou lonen. Maar nog beter was het een straf te vinden die erger was dan de doodstraf. Coornhert vond een goede oplossing. Hij dacht als volgt. Hard werken, zware vervelende arbeid, dat is veel erger dan een snelle dood door zwaard, galg of rad. En als je luiaards en boeven nuttig werk laat doen, verdient de samenleving er nog wat aan ook. Voor mannen, vrouwen, jong of oud is altijd wel werk te vinden. Meisjes en vrouwen zouden kunnen spinnen, vlas kunnen hekelen, of gaan weven. Mannelijke leeglopers en gezonde bedelaars zouden op galeien aan de riemen kunnen worden gezet. Ze moesten aan hun banken worden vastgeketend en water en brood krijgen. Dit slechte volk zou ook van woeste duinen en nutteloze meren met de schop in de

hand bruikbaar land kunnen maken. Ze zouden met kettingen of bouten aan elkaar moeten worden gekoppeld en slechts droog brood eten en wat water drinken.

Als derde mogelijkheid stelde hij voor in elke stad een solide gevangenis te bouwen, waaruit ontsnappen onmogelijk zou zijn. Die gevangenis zou een flink aantal cellen moeten bevatten en een ruime binnenplaats waarop iedereen aan het werk gezet zou kunnen worden. En niet werken betekende dan niet eten!

14. Lees de hierna volgende fragmenten uit *Boeventucht* over de oorzaken van de toename van het aantal misdadigers.

A. "Al is het zeker zo dat de overheid goed hoort te letten op handel en wandel van de bevolking, dat gebeurt niet in de steden waarover ik inlichtingen heb kunnen krijgen. Daarom vervalt de arme jeugd, slecht opgevoed als zij al is, gemakkelijk tot lanterfantanten, dobbelen en drinken. Hun armoede stelt ze niet in staat tot het betalen van dergelijk brassen. Hoe komen ze anders aan geld dan met slechte middelen?"

B. "Wanneer zulke luie slempers met misdadigers in aanraking komen, merken ze dat het aantal boeven groot is. Maar ook dat het aantal gestrafte boeven klein is, aangezien deze zelden gevangen genomen worden. Dat komt doordat de boeren bang zijn dat hun eigendommen in de as worden gelegd. De gerechtelijke ambtenaren zijn bang dat ze de onkosten langdurig moeten voorschieten. In de verwachting van ongestraft te kunnen stelen en roven of te ontkomen en licht te worden gestraft, gaan deze lieden

onbekommerd over tot het bedrijven van misdaden. Met als doel natuurlijk in ledigheid en overvloed te kunnen leven."

C. "Stel dat sommige boeven per ongeluk gevangen genomen of gedood worden. Dan nog denken ze dat eens flink uit de band springen wel een aframmeling waard is. En wanneer ze op deze manier doordenken, zien ze in dat ze toch een keer moeten sterven, door ziekte of anders. Ze verkiezen een korte snelle dood boven een lange slepende en vinden dat de straf van de overheid ze genadiger behandelt dan de natuur."

14a. Zet boven ieder stukje over de toename van het aantal misdadigers de bijpassende oorzaak:

- Weinig angst voor de dood
- Verwachting van boeven dat ze niet gestraft worden
- Toelaten dat armen lui zijn en hun geld verspillen

14b. Gaan volgens Coornhert armoede en misdaad samen? Waarvoor komt dat?

14c. Wat vind je van Coornherts redering?

14d. Denk je dat veel armen of werklozen tegenwoordig gemakkelijk misdadigers worden? Waarom wel of niet?

14e. Lees de tekst aan het begin van 'Boeventucht' nog eens goed door. Is er een verband tussen de eisen die Coornhert aan zichzelf stelde en de oplossingen die hij biedt om misdadigheid te bestrijden.

15. Vul het volgende schema in

	Oude straf	Nieuwe straf volgens Coornhert
bedelaars		
boeven		

Het tucht- of rasphuis

Hoe ging het verder met Coornherts geschrift *Boeventucht*? Werd het door stadsbestuurders gelezen en nagevolgd? Echt zeker weten doen we het niet. Wel weten we dat Coornhert veel vrienden en relaties had in Amsterdam en Leiden. Het is waarschijnlijk dat zijn gedachten over misdaad en straf in die tijd op de één of andere manier bekend waren. Hoewel *Boeventucht* pas jaren later, in 1589 gedrukt werd.

Niet zo lang na Coornherts dood in 1590 werden zowel in Amsterdam als in Leiden - en vervolgens in vele andere steden - gevangenissen gesticht waar misdadigers moesten werken. We zullen als voorbeeld naar het Amsterdamse tucht- en verbeterhuis kijken. Dit "rasphuis" werd gehuisvest in een voormalig klooster aan de Heiligeweg. Het was bedoeld voor criminele mannen en voor jongens die niet wilden deugen.

In 1597 en 1598 reisde de Leidse stadssecretaris naar Amsterdam, om te kijken of het nuttig was in Leiden ook zo'n werkhuis te stichten. De bestuurders van het rasphuis leidden hem rond en vertelden dat er inmiddels tussen de zestig en zeventig "tuchtelingen" zaten. Sommigen waren erheen gebracht omdat ze zonder werk en inkomsten waren en al een tijdje als bedelaars rondlummelden. Anderen waren door de rechter enige

jaren geleden bestraft en in het openbaar gezeseld en gebrandmerkt. Maar ook waren sommigen op verzoek van vrienden of echtgenote aangegeven vanwege hun losbandige en ongewoon luie manier van leven.

De tuchtelingen moesten ontzettend zwaar werk doen. Zij raspden keihard Braziliaans hout. Het fijngemaakte hout werd gebruikt bij het maken van verf. Per dag moesten raspers, die met twee tegelijk werkten, minstens veertig pond hout raspen. Pas als ze klaar waren kregen ze eten en mochten ze naar hun cel. Wie weigerde te werken kreeg stokslagen of zware boeien om de enkels.

15. De hierna volgende tekst staat in het boek *Historie van de wonderlycke Mirakelen* uit 1612. Lees het stuk eerst goed door en maak daarna de vragen.

15a. Wat wordt bedoeld met het heilige werk van Sint Rasmus en Sint Labor?

.....

15b. Denk je dat het prettig was om genezen te worden in het tuchthuis?

.....

15c. Heeft het tuchthuis zijn doel bereikt?

.....

"Historie van de wonderlijke mirakelen die vaak gebeurt zijn, en nog iedere dag gebeuren in de vermaarde koopmansstad Amsterdam, in een plaats genaamd het tuchthuis, gelegen aan de Heiligeweg.

Velen hebben over de wonderen van verschillende Sinten geschreven, maar nog niemand over de mirakelen van Sint Rasmus in het tuchthuis in Amsterdam. Daarom doet het mij goed enkele wonderen kort te beschrijven:

Sweer Jansz, 36 jaar, geboren in een dorp in Oost-Friesland, liep dagelijks van huis naar huis om een stuk brood te bedelen, en zei dat God een slang in zijn lijf had aangebracht, zodat hij niet kon werken. De burgers die dit hoorden hebben hem in het tuchthuis laten brengen, opdat hij van de slang zou worden verlost als hij het heilige werk van Sint Rasmus en Sint Labor deed. Daar aangekomen dacht hij dat noch Sint Rasmus noch Sint Labor hem konden helpen. Daarna werd hij goed op zijn rug gesmeerd met dag-olie. Net zolang tot hij in het bijzijn van vele andere pelgrims zei dat hij begon te genezen en van de slang was verlost.

Derk Noorman, ongeveer 20 jaar, geboren in Noorwegen, was zeer ernstig gekneusd en gewond, wel zodanig dat zijn darmen bijna tot op zijn knieën hingen. Daarom zwalkte hij lange tijd, met een dubbele breukband om zijn hals bevestigd, van huis tot huis om een penninkje tot genezing van zijn kneuzingen te ontvangen. De burgers kregen medelijden en hebben hem naar het tuchthuis gebracht. Daar zei hij dat zijn gebrek zo groot was dat hij geen offer kon brengen aan Sint Labor laat staan aan Sint Rasmus. Toen liet men de chirurgijn komen om hem te onderzoeken. Hoewel hij tegenstribbelde en niet wilde dat die hem zou aanraken, zag de chirurgijn dat Derk best een offer aan Sint Rasmus kon brengen. Aldus gebeurde en daarna was hij snel genezen, en

Het raspen van tropisch hardhout.

bleef nog een maand omdat het hem goed beviel. Als dank liet hij zijn breukband achter, die als bewijs nog aan de muur van het tuchthuis hangt.

Dit zijn goede voorbeelden hoe men geneest, ja, hoe men zijn kracht terugkrijgt, als men naar Sint Labor en Sint Rasmus komt. Daarom zijn er wel lieden die beweren dat er pelgrims zijn die als ze de toren van Amsterdam van verre zien, daarbij aan Sint Rasmus denken en meteen genezen zijn en zich voorlopig niet in Amsterdam wagen."

16a. Kijk goed op de plaat "Het Tucht-huys". Vul de cijfers op de goede plaats in.

1. Hier worden stokken, krukken en breukbanden tentoongesteld ter herinnering aan de kwalen die genezen zijn door Sint Rasmus.
2. Dit zijn degenen die het heilige werk van Sint Rasmus doen. Ze trekken aan de zaag en zagen het braziliaanse hout.
3. Kastijding van hen die niet willen werken.
4. Eén waarvan de ledematen met behulp van dag-olie van stijfheid worden genezen.
5. Een bus waarin ieder die dat wil een cent kan bijdragen om deze lieden te helpen genezen.
6. Beeld van Vrouwe Justitia.
7. Plaats waar het geraspte hout wordt gewogen.

16b. Waarom worden er krukken en breukbanden tentoongesteld?
.....

17. Behalve een rasphuis voor mannen werd er in Amsterdam ook

een spinhuis voor vrouwelijke criminelen gesticht. Boven de toegangspoort stond het volgende te lezen:

"Schrick niet!
Ick wreeck geen quaat,
Maar dwing tot goet.
Straf is mijn hant,
Maar lieflijk mijn gemoet."

Vat in eigen woorden samen wat dit gedichtje wil zeggen.
.....

18. Tegenwoordig is er een 'Coornhert-Liga', een vereniging van advocaten en rechters die probeert het strafrecht te hervormen. Zij streeft onder meer naar menswaardiger straffen.

18a. Waarom is die vereniging naar Coornhert genoemd?
.....

18b. Klopt het dat Coornhert streefde naar menselijker straffen? Licht je antwoord toe.
.....

Hoofdstuk 3

Her en der: de reizen van Dirk Coornhert

Coornhert reisde heel wat af in zijn leven. Hij ging in zijn jeugd naar Spanje en Portugal, reisde veel rond in de Nederlanden, en trok enkele keren naar Duitsland. Waarom ging Coornhert op reis en hoe ging dat in zijn werk? Daarover gaat dit hoofdstuk.

Op reis in de zestiende eeuw

In Coornherts tijd ging het reizen er heel anders aan toe dan tegenwoordig. Jij komt zelf misschien op de fiets naar school of met de bus. Thuis hebben jullie misschien een auto en op vakantie stap je vast wel eens in de trein of misschien zelfs in het vliegtuig. Wij hebben fietspaden en autowegen, spoorlijnen en vliegvelden.

In de tijd van Coornhert bestond dit allemaal niet. De meeste mensen die niet rijk waren reisden te voet. Wie iets meer geld had kon een plaatsje betalen op een paard en wagen of op de boot. Kooplieden hadden zelf een paard want zij moesten veel reizen en veel vervoeren. Ook boodschappers reden te paard; dat was over land de snelste manier van reizen. De wegen waren slecht. Tegenwoordig zijn de wegen bedekt met asfalt of beton; in de tijd van Coornhert gebruikte men kleine steenblokken om wegen te verharderen. Dat gebeurde dan

vaak op speciale punten, bijvoorbeeld bij bruggen. De meeste wegen bestonden eenvoudig uit aangestampte aarde. Dit maakte het vervoer over landwegen erg onplezierig: ze waren stoffig in de zomer en modderig in de winter. Er zaten veel kuilen in de weg en de wagens hotsten en klotsten heen en weer of kwamen vast te zitten. De houten wielen van de wagens maakten elke kuil voelbaar voor de passagiers. En als het veel geregend had waren de wegen gewoonweg onbegaanbaar.

Als er een bevaarbare rivier in de buurt was die langs het reisdoel stroomde, dan was dit een betere manier van reizen: met de stroom mee voeren rivierschepen snel en comfortabel naar hun bestemming. Tegen de stroom in kon er geroeid of gezeild worden. Ook kon een boot stroomopwaarts getrokken worden door een paard, of door mensen die langs de oever liepen. Rivierschepen die stroomopwaarts voeren gingen niet sneller dan voetgangers. Boten hadden het voordeel dat ze veel vracht en personen tegelijk konden ver-

Een schip wordt stroomopwaarts getrokken

voeren. Dit gold natuurlijk niet alleen voor rivierschepen maar ook voor de zeevaart. Langs de kust konden boten als de wind meezat snel van plaats naar plaats zeilen.

Maar het reizen over water had ook zijn nadelen. In de tijd van Coornhert waren de schepen van hout en erg kwetsbaar. De meeste waren binnen tien jaar versleten. Bovendien waren ze niet zo goed te besturen als onze schepen omdat ze helemaal afhankelijk waren van de wind. Als de wind verkeerd stond dreef het schip af. En als er geen wind was kwam het schip maar langzaam vooruit. Zo kon de reis dan toch nog lang gaan duren. In de tijd van Coornhert maakten bovendien veel piraten de zeeën onveilig en landen die met elkaar in oorlog waren kaapten elkaars schepen.

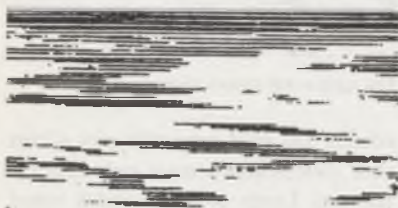
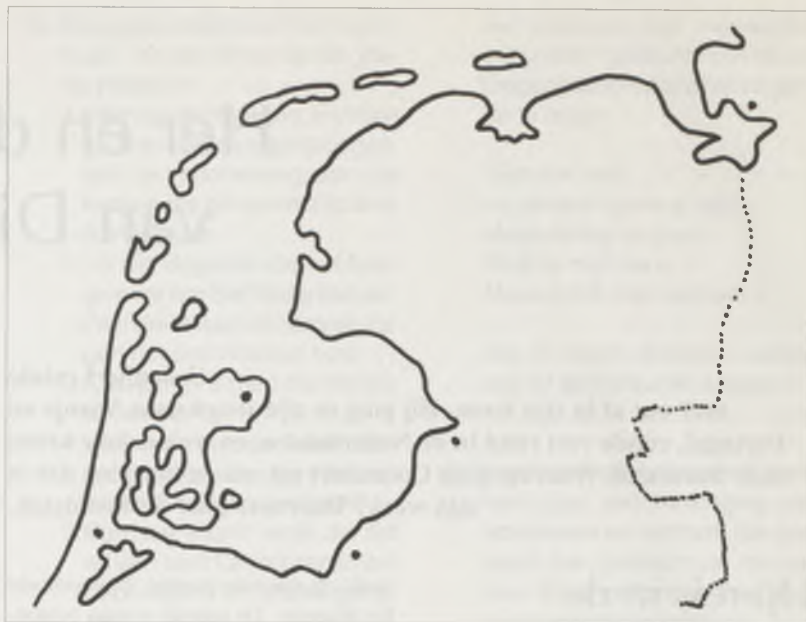

Coornhert had ervaring met de moeilijkheden van het reizen over water. Daarover gaat de volgende tekst.

Coornhert vlucht over de Zuiderzee

In 1567 wilde Coornhert naar Duitsland vluchten. De Spaanse regering vond dat hij zich teveel met protestanten en andere opstandelingen had bemoeid en wilde hem gevangen zetten. Maar Coornhert wist te ontsnappen en vroeg een Haarlemse schipper, Jacob Hasz., of hij hem en enkele vrienden naar Emden in Duitsland of anders naar Enkhuizen of Kampen wilde brengen, afhankelijk van de windrichting. De beloning was niet mis: 9 Vlaamse ponden voor Emden of 10 Carolusguldens voor een van de andere plaatsen. Jacob Hasz. stemde toe, want van zoveel geld kon hij wel een hele maand leven.

Schipper Hasz. wilde ballast innemen

omdat hij maar weinig mensen hoefde te vervoeren en het schip daardoor eigenlijk te licht was om goed te besturen. Maar Coornhert had zo'n haast dat de schipper niet eens tijd had om ballast aan boord te laden. Ze spraken af om te vertrekken vanaf Spaarndam. Het was al donker toen ze eindelijk van wal staken en het IJ op voeren. Later die nacht, toen ze in de buurt van Zaandam voeren, kwamen ze in de problemen: de wind stond verkeerd en omdat er geen ballast aan boord was genomen raakte het schip aan lager wal. Er waaide een stevige noordenwind en ze dreven bijna naar land. Na ingrijpen van de schipper raakten ze weer in open water en 's morgens bij zonsopkomst kwamen ze van het IJ op de Zuiderzee. Op dat moment vroeg Coornhert schipper Hasz. waar hij hen heen kon brengen met deze wind. Jacob Hasz. antwoordde: "Omdat 't noordenwind is, zou ik u het beste naar Kampen kunnen brengen", waarop Coornhert zei: "Welaan, breng ons daar".

Maar doordat de wind steeds meer toenam en omdat het schip geen ballast had, kon de schipper geen koers houden. In plaats van naar Kampen voer hij nu naar Harderwijk. Daar werden Coornhert en de andere reizigers afgezet. Tot slot kreeg schipper Hasz. nog ruzie met Coornhert over het loon. Coornhert gaf hem maar vijf Carolusguldens, in plaats van de beloofde tien.

1. Hier zie je een kaart van de Zuiderzee en Holland, zoals die er in de tijd van Coornhert uitzagen.

1a. Hoe heet de Zuiderzee tegenwoordig? Noem de reden waarom de Zuiderzee van naam is veranderd?
.....

1b. Zet de namen van de volgende plaatsen en wateren op het kaartje: Haarlem, het IJ, de Zuiderzee, Enkhuizen, Kampen, Harderwijk, Emden. Gebruik hierbij je atlas!
.....

1c. Teken met een lijn de drie routes die Coornhert wilde varen en met een lijn in een andere kleur de reis die hij echt aflegde.
.....

Een modderige weg naar de stad (Houtsneede uit ca. 1550)

2. Leg in enkele zinnen het verschil uit tussen het reizen met een zeilschip toen en een motorboot nu. Gebruik hierbij de volgende begrippen, maar zoek eerst in een woordenboek op wat zij betekenen: aan lager wal raken, ballast, koers houden, van wal steken, windrichting.
.....
3. Coornhert gaf de schipper maar 5 Carolusguldens. Waarom deed hij dat, denk je? Vind je dat redelijk van Coornhert? Licht je antwoord toe.
.....

Een van de voordelen van het vervoer over rivieren en langs de zeekust was dat de reiziger zich niet zo gauw in de route kon vergissen. Bij vervoer over landwegen was dat wel anders. Wij zijn eraan gewend dat verkeersborden ons overal de weg wijzen. En als er geen borden aan de weg staan dan hebben we altijd nog preciese wegenkaarten met alle kleine weggetjes, kruispunten, dorpen en steden erop. In Coornherts tijd waren er maar weinig richtingwijzers en kaarten waren veel minder nauwkeurig dan tegenwoordig. Het handigst waren nog de

gedrukte routeboeken. Hierin werden alle plaatsen op een route, met de afstanden ertussen opgesomd. In elke stad of elk dorp kon je dan de weg vragen naar de volgende plaats, en van te voren kon je uitrekenen hoe lang je over de reis zou doen. Vaak huurden rijkere en onervaren reizigers tegelijk met een paard een gids die hen naar het volgende dorp zou leiden. Daar huurden de reizigers dan nieuwe paarden en een nieuwe gids terwijl de oude gids met zijn paard naar zijn eigen dorp terugkeerde.

<p>404 <i>Jacr. Markten &c</i></p> <p>Ouffanen den tweede fondagh in October. Ouderkerk fondagh na Bams. Voorburgh fondagh daar naer. Heemskerk fondagh na Wijcker Vercker markt. A kerfloot fondag voor Zymon en Iude. <i>November.</i> Heyloo fondagh voor sint Marten. Assendelft, Sparendam, Uytgeest, Sardam Krommeny ende Noortwijk op-Zee, fondagh naer sint maarten</p> <p><i>Eenige Markten van formige voornaame Steden in de Proventien gelegen.</i></p> <p><i>Middelburg.</i> Den 9 January Beestmarkt. De tweede 3 weken na Pinczler, kermis. De derde op Maria Magdalena. <i>Vlissingen.</i> Vier weken na Pinczler. De tweede den 26 November.</p>	<p><i>VVegwiser voor Reysende Lieden. 405</i> <i>Van Amsterdam op Franckfort.</i></p> <table border="1"> <tr><td>Van Amsterdam op Uytrecht.</td><td>8</td></tr> <tr><td>Op Aarnem</td><td>10</td></tr> <tr><td>Op Nimwegen</td><td>3</td></tr> <tr><td>Op Kleef</td><td>3 1/2</td></tr> <tr><td>Op Wefel</td><td>8</td></tr> <tr><td>Op Ceulen</td><td>16</td></tr> <tr><td>Op Bon</td><td>5</td></tr> <tr><td>Op Andernach</td><td>8</td></tr> <tr><td>Op Coblents</td><td>3</td></tr> <tr><td>Op Bacharach</td><td>9</td></tr> <tr><td>Op Bingh</td><td>3</td></tr> <tr><td>Op Ingelheim</td><td>3</td></tr> <tr><td>Op Ments</td><td>3</td></tr> <tr><td>Op Franckfort</td><td>7</td></tr> </table> <p>Saamen 89 1/2 mijlen</p> <p><i>Van Amsterdam op Munster.</i></p> <table border="1"> <tr><td>Van Amsterdam op Uytrecht</td><td>8</td></tr> <tr><td>Op Amersfoort</td><td>4</td></tr> <tr><td>Op Rhenen</td><td>6</td></tr> <tr><td>Op Wageningh</td><td>3</td></tr> <tr><td>Op Aarnem</td><td>4</td></tr> <tr><td>Op Donsburgh</td><td>4</td></tr> <tr><td>Op Zurphen</td><td>6</td></tr> <tr><td>Op Berkeloo</td><td>6</td></tr> <tr><td>Op Vreeden</td><td>5</td></tr> <tr><td>Op Stadloon</td><td>3</td></tr> <tr><td>Op Koesfeld</td><td>4</td></tr> <tr><td>Op Dulmen</td><td>5</td></tr> <tr><td>Op Munster</td><td>6</td></tr> </table>	Van Amsterdam op Uytrecht.	8	Op Aarnem	10	Op Nimwegen	3	Op Kleef	3 1/2	Op Wefel	8	Op Ceulen	16	Op Bon	5	Op Andernach	8	Op Coblents	3	Op Bacharach	9	Op Bingh	3	Op Ingelheim	3	Op Ments	3	Op Franckfort	7	Van Amsterdam op Uytrecht	8	Op Amersfoort	4	Op Rhenen	6	Op Wageningh	3	Op Aarnem	4	Op Donsburgh	4	Op Zurphen	6	Op Berkeloo	6	Op Vreeden	5	Op Stadloon	3	Op Koesfeld	4	Op Dulmen	5	Op Munster	6
Van Amsterdam op Uytrecht.	8																																																						
Op Aarnem	10																																																						
Op Nimwegen	3																																																						
Op Kleef	3 1/2																																																						
Op Wefel	8																																																						
Op Ceulen	16																																																						
Op Bon	5																																																						
Op Andernach	8																																																						
Op Coblents	3																																																						
Op Bacharach	9																																																						
Op Bingh	3																																																						
Op Ingelheim	3																																																						
Op Ments	3																																																						
Op Franckfort	7																																																						
Van Amsterdam op Uytrecht	8																																																						
Op Amersfoort	4																																																						
Op Rhenen	6																																																						
Op Wageningh	3																																																						
Op Aarnem	4																																																						
Op Donsburgh	4																																																						
Op Zurphen	6																																																						
Op Berkeloo	6																																																						
Op Vreeden	5																																																						
Op Stadloon	3																																																						
Op Koesfeld	4																																																						
Op Dulmen	5																																																						
Op Munster	6																																																						

Een routeboek

Utrecht in 1580

4. Vergelijk de beide wegenkaarten van de provincie Utrecht. De oude kaart is uit de eerste gedrukte reisatlas uit 1580. De andere is een gewone wegenkaart van nu. Noem ten minste drie verschillen tussen de beide kaarten. Welke kaart zou je het liefst meenemen op reis? Waarom?

5a. Hoeveel rovers en hoeveel slachtoffers zie je op de tekening?

5b. Beschrijf wat er met de slachtoffers gebeurt.

Omdat het reizen langzaam ging was het ook extra duur: elke dag dat je onderweg was kon je niet werken en kon je dus geen geld verdienen. En je moest in een herberg overnachten. Hoe langer de reis duurde hoe meer herbergen je moest opzoeken en hoe duurder het allemaal werd. Ook de huur van een plaats op een reiswagen, of van een paard en een gids was tamelijk hoog. Rivierschepen waren goedkoper. Alleen kooplieden en marskramers konden tegelijk werken en reizen: ze konden onderweg handelswaar kopen en verkopen. Marskramers trokken van dorp naar dorp met hun hele handel in een zogenaamde 'mars' op hun rug. Reizigers die niet zoals kooplieden tegelijk konden werken en reizen moesten

of rijk zijn of onderweg met zeer weinig genoeg nemen. Op reis kwam je behalve kooplieden en rijke reizigers, dan ook veel landlopers en bandieten tegen. Die maakten het reizen in de zestiende eeuw nog gevaarlijker dan het al was.

Al met al was het reizen in de zestiende eeuw langzamer, duurder, minder comfortabel en gevaarlijker dan tegenwoordig. Toch maakte iemand als Coornhert er heel wat. Maar voor al deze reizen had hij dan ook telkens een goede reden. Hij vluchtte naar Duitsland om niet in de handen van zijn vijanden te vallen. En ook zijn andere reizen maakte hij niet zomaar. Daarover gaan de volgende paragrafen.

Struikrovers overvallen enkele kooplieden (houtsneede uit 1530)

Coornhert reist naar Spanje

Toen Coornhert zestien jaar was maakte hij een lange reis naar Spanje en Portugal. Tegenwoordig kunnen we met het vliegtuig in een paar uur of met de bus, de trein of de auto in hoogstens twee dagen in Spanje zijn. Coornhert had er in de zestiende eeuw veel meer tijd voor nodig.

- Reken eens uit met behulp van de volgende tabel hoe snel Coornhert over land en over zee naar Spanje kon reizen. Ga er van uit dat de afstand naar Spanje over land 1500 km was en over zee 2000 km.

Een jonge toerist vertrekt van huis.

wijze van vervoer	snellheid	maximale afstand per dag
te voet	5 km/uur	40 km
kooplieden te paard (met vracht)	5 km/uur	40 km
haastige ruiters	20 km/uur	60 km
rivierschip (stroomafwaarts)	15 km/uur	150 km
zeeschip	8 km/uur	200 km

De uitkomst van je rekensom is de pure reistijd in dagen. In werkelijkheid moest je over land regelmatig rustdagen nemen voor mens en paard. Op zee kwamen bovendien altijd wel één of meerdere dagen voor met te weinig of ongunstige wind. Waarschijnlijk duurde de reis van Coornhert dus nog langer dan je zelf al hebt uitgerekend.

Net als de zestienjarige Coornhert reizen tegenwoordig veel Nederlanders naar Spanje. Nu gaan ze daar in de zon hun vakantie doorbrengen. Maar de jonge Coornhert ging niet alleen voor zijn plezier naar het warme zuiden. We weten niet precies wat hij er allemaal deed. Maar we weten wel waarom andere rijke jongens uit zijn tijd net zo'n reis als hij maakten. Zo kunnen we toch nog iets zeggen over de tocht die Coornhert zelf maakte.

Veel rijke jongelingen werden eenmaal in hun leven door hun ouders op een "grote tour" gestuurd. Ze maakten een lange reis door het buitenland om meer

levenservaring op te doen. Hiervoor was veel geld nodig. Daarom konden alleen rijke ouders hun zoon een grote tour laten maken. Voortdurend schreven zij aan hun reizende zoon dat hij zuinig moest zijn met het geld. Maar zo'n lange reis was nu eenmaal duur. Het vervoer, het eten en drinken, een onderkomen voor de nacht: het kostte allemaal veel geld. Meestal moesten de reizigers zo ver van huis bovendien een gids huren om hen de weg te wijzen. In de bergen lieten onervaren reizigers zich zelfs dragen.

De grote tour was geen vakantie maar een manier van rijke ouders om hun bijna volwassen zoon verder op te voeden. Zonen van rijke kooplieden konden bijvoorbeeld het vak leren in een buitenlands kantoor van hun vaders bedrijf. Maar ook andere rijke jongens werden op reis gestuurd om te leren. Wat moesten ze leren en waarom? Lees de volgende tekst van een tijdgenoot van Coornhert en probeer op de vragen een antwoord te geven.

Het nut van het reizen

"De beste en edelste mensen gaan graag op reis. De slechte en geringe zieltjes blijven liever thuis. Maar reizen mag niet alleen om het plezier gebeuren: de reiziger moet beter terugkomen dan hij is vertrokken. Het ware reizen betekent onderzoeken en leren. Iedereen heeft plezier in het zien van vreemde volkeren, vreemde landen en steden. Maar daar ook iets van leren kost moeite. Plezier kun je beter thuis hebben, zonder je leven te riskeren op reis. Je moet op reis vooral letten op drie dingen: hoe word ik verstandiger, hoe krijg ik meer kennis en vooral: hoe verbeter ik mijn manieren. In het buitenland kun je kennis maken met beroemde geleerden, met beroemde steden en gebouwen en met zeldzame boeken. Ook leer je op reis hoe je je het beste kunt gedragen: want op reis kom je veel soorten mensen tegen met allerlei manieren. Probeer de goede manieren na te doen en de slechte te vermijden. Leer vooral van de fouten van anderen. Want zoals iedereen zijn fouten heeft, zo heeft ook elk volk zijn eigen zwakke plekken."

(Naar Justus Lipsius, brief over het nut van het reizen, 1578)

Je kunt kiezen uit opdracht 7 of 8:

7. Redenen om op vakantie te gaan.
- 7a. Schrijf in tien regels op waarom je het belangrijk vindt om op vakantie te gaan. Geef zoveel mogelijk redenen.
.....
- 7b. Vergelijk jouw redenen met die van Lipsius. Wat zijn de verschillen?
.....
8. Schrijf de brief op een apart vel opnieuw in je eigen woorden. Verander elke zin zo dat je het eens bent met de brief. Je kunt bijvoorbeeld zo beginnen: "Bijna iedereen gaat tegenwoordig graag op reis. Alleen zieke, stoude en saaie mensen blijven liever thuis. reizen doe je vooral om het plezier." Enzovoort.
9. Welke zin uit de tekst hiernaast past het beste bij de grote afbeelding?
.....
10. Wat wil de tekenaar hier vooral duidelijk maken?
.....

Standbeeld van Hercules in Rome. (Gravure van Goltzius uit ca. 1592.)

Jongens die zo'n leerrijke grote tour ondernamen reisden meestal naar zuidelijke landen van Europa: Frankrijk, Italië of zoals Coornhert: Spanje en Portugal. Deze landen stonden in de tijd van Coornhert bekend om hun beschaving en om de fijne manieren die de edelen er op na hielden. Aan de grote en rijke hoven van machtige koningen en

edellieden vonden de 'touristen' veel pracht en praal. Bovendien waren deze landen van oudsher beroemd om hun kunstschaten en hun geleerdheid. Vooral in Italië konden de noorderlingen nog veel kunstwerken uit het oude Romeinse Rijk bewonderen. Hier vonden ze ook de oudste en beroemdste universiteiten en bibliotheken van Europa.

De Nederlanden hadden van dit alles maar weinig te bieden. Hier waren wel een aantal rijke steden, maar de Nederlanders zelf stonden bekend om hun plompheid en hun slechte manieren. Hier hadden we geen Romeinse kunstschaten of indrukwekkende koningshoven. En de eerste universiteit van Nederland werd pas in 1575 in Leiden, aan het einde van Coornherts leven opgericht. Nederlanders konden met andere woorden inderdaad heel wat leren in het buitenland. Daar gingen jongeren als Coornhert op bezoek bij beroemde geleerden. Ze bezochten de universiteiten en bibliotheken.

Door veel met de plaatselijke bevolking te spreken oefenden de Nederlandse jongeren op hun grote tour hun vreemde talenkennis. Goede manieren leerden zij door veel om te gaan met mensen uit de betere kringen. Vaak bezochten Nederlanders in het buitenland het hof van de vorst. De rijkste en machtigste mannen van het land kwamen er bij elkaar. Hier konden de Nederlanders met eigen ogen zien hoe beschaafde mensen zich hoorden te gedragen. Want wie wist dat nou beter dan deze edele heren? Vaak namen 'touristen' allerlei lessen aan de hoven. Ze leerden hoe ze moesten dansen en musiceren, en hoe ze een beschaafd gesprek konden voeren. Maar ook lichamelijke oefeningen stonden op het programma: dressuurrijden van paarden en

schermen, en dit allemaal op de wijze zoals het bij de buitenlandse edelen gebruikelijk was.

Heeft Coornhert dit ook allemaal geleerd tijdens zijn reis door Spanje en Portugal? We weten het niet zeker. Maar we weten wel dat hij later in zijn leven heel goed wist om te gaan met heren van adel. En we weten ook dat hij goed kon schermen en paardrijden en dat hij verschillende muziekinstrumenten kon bespelen. Het is goed mogelijk dat hij al deze vaardigheden toen geleerd heeft.

Coornhert op dienstreis

Vele jaren na zijn grote reis naar Spanje en Portugal was Coornhert ambtenaar in dienst van de stad Haarlem geworden. In opdracht van het stadsbestuur reisde hij naar tal van plaatsen binnen en buiten Holland. Kijk maar eens naar het volgende overzicht van Coornherts reizen in één jaar (1566).

11a. Naar welke plaatsen reisde Coornhert het meest in 1566? Welke plaats lag het verste weg van Haarlem? Kun je dat merken in de onderstaande tabel?

.....

11b. Teken de plaatsen waar Coornhert in 1566 vanuit Haarlem naar toe reisde in op de kaart.

.....

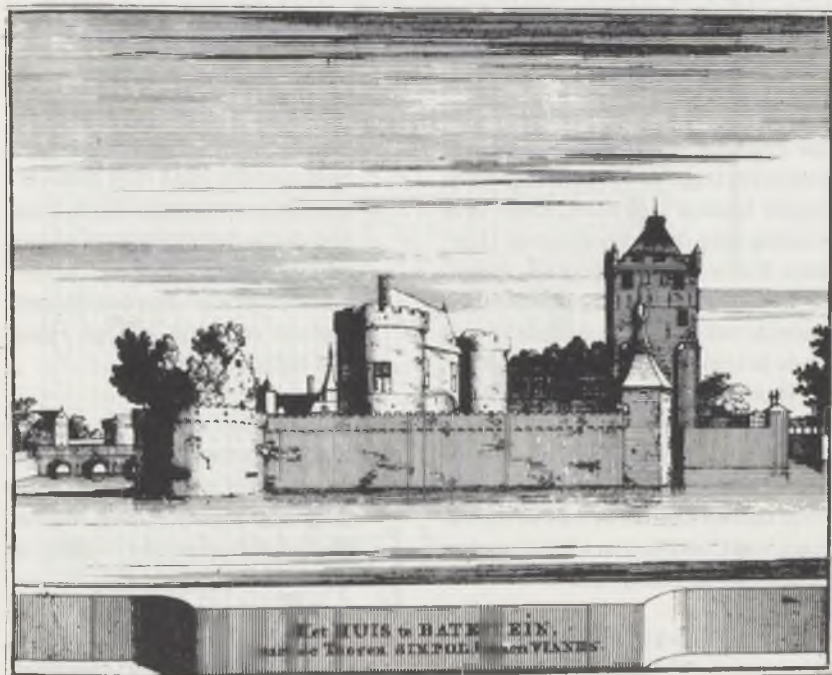
	Datum	bestemming	reden
1	7-9 januari	Den Haag, Leiden	bouw sluis
2	14-15 januari	Den Haag, Leiden	dijken
3	26-27 januari	Amsterdam, Breda	handel
4	1-16 februari	Brussel	handel
5	4-5 april	Leiden	bouw sluis
6	25-26 mei	Petten	godsdienst
7	30 mei-17 juni	Brussel	godsdienst, belastingen
8	26 juli	Amsterdam	onbekend
9	30 juli-3 aug.	Vianen	godsdienst
10	17-18 augustus	Den Haag	belastingen?
11	23-25 september	Vianen	godsdienst
12	27 sept.-3 okt.	Antwerpen	godsdienst
13	28 okt.-5 nov.	Schoonhoven, Vianen, Utrecht en Amsterdam	godsdienst
14	14-18 november	Utrecht	godsdienst
15	19-22 november	Den Haag	godsdienst
16	9-10 december	Leiden	watervindingen
17	14-15 december	Den Haag	rechtszaak
18	21-27 december	Amsterdam	godsdienst
19	31 dec.-1 jan.	Amsterdam	godsdienst

Hoofdstuk 4

Rangen en standen: de beroepen van Coornhert

Wat Coornhert bijzonder maakte, was dat hij zoveel verschillende dingen deed. In hoofdstuk 1 over zijn leven heb je kunnen lezen dat hij allerlei beroepen had: als koopmanszoon kwam hij eerst aan het hof van een belangrijke edelman, daarna werd hij vele jaren lang kunstenaar-ambachtsman en vervolgens drukker, notaris, ambtenaar, diplomaat en schrijver.

Door die verschillende beroepen kwam Coornhert met allerlei mensen in aanraking: met kooplieden, edelen, ambachtslieden en boeren. Zij leefden allemaal heel anders dan wij. Maar ook onderling waren er grote verschillen tussen de mensen: het maakte heel wat uit of je van adel was of een arme boer. Er waren verschillen in rijkdom, kleding, woning, voedsel, werk en vrije-tijdsbesteding. In dit hoofdstuk leer je iets over de beroepen van Coornhert en over de verschillen tussen zijn werk en dat van andere mensen in zijn tijd. Wij volgen hem op een van zijn vele reizen door ons land.

Het kasteel Batestein in Vianen

Coornhert op kasteel Batestein

Op 30 juli 1566 was Coornhert op weg naar kasteel Batestein in Vianen. Hij ging er op bezoek bij Hendrik van Brederode, de heer van Vianen. Namens Haarlem moest hij met Brederode spreken over de protestanten die door deze edelman werden gesteund. Het stadsbestuur had dit liever niet en Coornhert moest proberen Brederode op andere gedachten te brengen. Dat was een belangrijke taak en Coornhert was dan ook een beetje zenuwachtig. In de verte zag hij de grote toren van het kasteel al opdoemen. Coornhert kende het kasteel nog van vroeger. Hij had er immers enige jaren gewoond en gewerkt als hofmeester. Dat was 25 jaar geleden, nog in de tijd van Hendriks vader Reinoud van Brederode. Maar hoe goed Coornhert Batestein ook kende, toch was hij elke keer weer onder de indruk van het grote kasteel.

Daar zag hij het liggen aan de overkant van de rivier, binnen de muren van Vianen. Het kleine stadje viel er een beetje bij in het niet. De grote vierkante toren was nog hoger dan de kerktoren. Coornhert reed de binnenplaats op. Hij zag allerlei stenen gebouwen. In het hoofdgebouw, wist Coornhert, waren de vertrekken van de heer van Brederode en zijn vrouw. Er waren meerdere slaapkamers, een eetzaal en een zaal waar gasten ontvangen werden. Hij herinnerde zich ook de grote galerij waar hij vroeger de vele schilderijen en landschappen had bewonderd. Er was een borduurkamer en een kamer waar de kleine kinderen werden gevoed. In een apart vertrek was de bibliotheek. Coornhert dacht er met plezier aan terug. Hier had hij veel tijd doorgebracht toen hij nog op Batestein woonde. Menig boek was door hem aangeschaft en hij had er veel gelezen.

De Brederodes hadden ook een eigen kapel in hun kasteel. En in de grote kasteeltuin zag Coornhert het zomerhuisje staan. Maar dat was nog lang niet alles. In de andere gebouwen rond de binnenplaats woonde het personeel van de Brederodes. De secretaris, de stalmeester en het melkmeisje, de portier, de tuinman en de kok hadden hier allemaal hun eigen vertrekken. Als hofmeester had Coornhert hier twintig jaar geleden ook zijn eigen kamers gehad. Verder waren er stallen voor de paarden, verschillende kelders en keukens, een washuis, een eigen bakkerij en zelfs een brouwerij.

Als je van buitenaf naar al deze gebouwen keek, zagen ze er wat somber uit. Maar Coornhert wist wel beter. Hij herinnerde zich nog goed de luxe in het kasteel. Niet voor niets waren de Brederodes een van de rijkste adellijke families van heel Holland. De vertrekken in het kasteel waren rijk ingericht. In verschillende kamers hingen geborduurde tapijten of gekleurde gordijnen aan de wand. Zo was er een gouden kamer, een kamer behangen met rode, zwarte en gele stof en een blauwe kamer. In de grote eetzaal hingen tapijten met het wapen van Brederode erop geborduurd. In andere vertrekken hingen geschilderde portretten van leden van de familie en van andere edelen en vorsten. De stoelen waren bekleed met leer of fluweel. Boven de eettafel hing een baldakijn van

rood fluweel en gouddraad. Andere tafels waren ingelegd met hout of op een andere manier rijk versierd. Het hemelbed van de Brederodes had witte en gele zijden gordijnen, met borduursel van rood fluweel.

Ook de grote boekenverzameling was een kostbaar bezit. En zoveel muziekinstrumenten hadden maar weinig mensen: gitaren, luiten en violen, kromhoorns, doedelzakken en andere blaasinstrumenten, tamboerijnen en drie clavecimbels. Toen hij hier woonde maakte Coornhert graag muziek. Hij kon luit en clavecimbel spelen en was een meester op de fluit. Hij speelde af en toe voor zijn heer en diens vrouw.

Niet alleen aan de inrichting van het kasteel kon je merken hoe rijk de Brederodes waren. Ook aan hun kleren en aan tafel was er veel luxe en rijkdom.

De heer van Brederode droeg allerlei dure stoffen. Zijn paltrok, een soort bovenkleed, was van zijde, versierd met zilver- en gouddraad, of van zilveren en gouden stof met gouden koorden en rode fluwelen zomen. De lange tabbaard was van zwarte zijde, afgezet met rood fluweel of van zwart damast met gouden knopen en omzoomd met fluweel en bont. Hij droeg een baret van zwart fluweel met gouden knopen. Zelfs de harnessen van Brederode waren rijk versierd; één harnas was verzilverd en verguld, een ander verguld en versierd met diamanten.

Wat edelen als de Brederodes aten lees je hieronder:

"Ik ben een kok. Voor een hoge gast kook ik op mijn best. Rijst, peper en ander goed gewas en verder vogels en vis, zult, zuur en zoet. Voor de boeren en de handwerksman doe ik wat ik kan. Gierst, gerst, linzen, erwten en bonen, worst, soepen, rapen en kool. Zodat ook zij hun maag vullen."

- 1a. Wat eet de 'hoge gast'?
.....
- 1b. Wat eet de boer en de handwerksman?
.....
- 1c. Leg uit dat dit verschil in ingrediënten te maken heeft met verschil in bezit.
.....
- 1d. Wat is het duurste ingrediënt denk je? Waarom?
.....

Een edelman in de 16e eeuw. Hij draagt een paltrok (een soort lang overhemd met riem)

De Brederodes hoefden voor hun geld niet veel te doen. Ze bezaten veel land. De boeren moesten geld betalen om een stuk grond te mogen bebouwen. En het bestuur over een aantal dorpen lieten de Brederodes over aan mensen, die daarvoor geld betaalden.

De Brederodes hadden behalve veel bezittingen ook veel invloed. De vader van Hendrik, bij wie Coornhert in dienst was geweest, was een raads- en kamerheer van keizer Karel V en lid van het centrale bestuur van de Nederlanden in Brussel. Hendrik had niet zulke hoge functies in de regering. Maar hij was wel vertegenwoordigd in het provinciaal bestuur van Holland en hij had zelfs geld genoeg om er een eigen legertje op na te houden.

Het was dus een hele eer dat Coornhert met deze voorname edelman allerlei kwesties kon bespreken, dat hij op Batestein kon overnachten in een van de fraaie kamers en samen met Brederode van een overvloedig maal kon genieten. Zonder zijn goede opvoeding had Coornhert nooit gepast tussen deze rijke en voorname mensen. Toch voelde hij zich hier nooit helemaal op zijn gemak. Coornhert hield van eenvoud. Deze rijkdom en luxe vond hij iets te veel van het goede. Daarom was hij destijds ook niet lang in dienst van de Brederodes gebleven. En ook nu was hij blij toen hij weer kon vertrekken.

2. In dit hoofdstuk over rangen en standen komen heel wat mensen ter sprake. Het is de bedoeling dat je zoveel mogelijk informatie over al die mensen verzamelt. Dat gaat aan de hand van een schema, waarin telkens gekeken wordt naar dezelfde zaken. Vul hieronder het schema in voor de Brederodes, vertegenwoordigers van de adel in de zestiende eeuw.

Schema adel:

1. Woning

.....

2. Kleding

.....

3. Voedsel

.....

4. Werk

.....

5. Vrije tijd

.....

.....

Reinoud van Brederode

Adriaan van Ostade, boerengezin.

Reiswagen (houtsneede uit 1502)

Op het platteland

Toen Coornhert klaar was met zijn besprekingen met Brederode vertrok hij 's morgens vroeg op een huurwagen uit Vianen. Zo gauw hij de stad had verlaten en de Lek was overgestoken reed hij tussen uitgestrekte akkers en weilanden. Het was heerlijk rustig hier. Tot aan de horizon zag Coornhert niets anders dan velden en hier en daar een kerktorentje. Boeren waren aan het werk op het land. De oogst was aan de gang.

Na een tijdje hielden ze halt in een dorpje om de paarden te laten drinken. Coornhert stapte uit de wagen om zijn benen te strekken en keek om zich heen.

Wat een verschil met Batestein. De boerderijen met hun grote daken van stro stonden in de brandende zon. Huizen van steen waren hier nog een uitzondering. De meeste hadden lage muren van hout en leem. De raamopeningen hadden geen glazen vensters maar werden afgesloten met houten luiken. Toen Coornhert door een raam naar binnen keek zag hij wat kinderen op de lemen vloer spelen. Er stonden maar weinig meubels. Een paar krukjes met rieten zittingen. Een tafel en enkele banken en een paar kisten om spullen in op te bergen. Aan de balken hing wat keukengerie. Op de schoorsteenmantel boven de open haard stonden houten nappen en aardewerken potten en pannen.

Een oude boer kwam op Coornhert af, want die zag er uit als een gegoede burgerman en de boer hoopte dat hij wat vis aan hem kon slijten. Zelf was de boer armoedig gekleed, in een lang linnen wambuis. Het waren geen gemakkelijke tijden voor de boeren. Ze moesten steeds meer pacht gaan betalen. Iedereen op het land moest dan ook hard werken. En terwijl de jongeren op het land werkten, probeerden de ouderen met de visserij iets bij te verdienen.

Terwijl Coornhert wat vis van hem kocht, klaagde de oude man zijn nood. Op de konijnen die de oogst opraten mocht hij niet eens jagen; dat mocht alleen de heer. En zelfs om te mogen vissen moest hij nog geld aan de heer betalen.

Toen Coornhert even later weer verder reed moest hij denken aan een boek dat hij de dag ervoor nog in de bibliotheek van Batestein had ingekeken. Hij kon alleen maar instemmen met wat hij daar over de boeren had gelezen:

“De boeren hebben een slecht en nederig leven. Ze wonen allemaal apart. Hun huizen zijn slecht; ze zijn gemaakt van hout en modder, op de grond gebouwd en bedekt met stro. Zij eten zwart roggebrood, haverbrei of gekookte erwten en linzen. Water en wei is hun drank. Ze dragen kleren van grof linnen en een vilthoed.

Deze mensen hebben nooit rust. 's Morgens vroeg en 's avonds laat zijn zij nog aan het werk. Wat het veld en het vee hen oplevert brengen ze naar de dichtbijzijnde stad en kopen daarvoor wat ze nodig hebben. Want zelf hebben ze maar weinig ambachtslieden in hun dorpen. Hun heer moeten ze het hele jaar door dienen: zijn akkers bewerken, oogsten, hout hakken en greppels graven.”

*“Een boer ben ik maar
mijn werk is moeilijk en zwaar.
Eggen, ploegen en zaaien
moet ik, en snoeien en maaien.
Ik hak het hout en lever hooi en graan
De pacht en de belasting kan ik nauwelijks aan.
Ik drink water en eet grof brood
zoals God het ook Adam gebood.”*

3. De boeren: vul het schema in voor zover dat mogelijk is.

1. Woning

2. Kleding

3. Voedsel

4. Werk

5. Vrije tijd

Een paar cijfers

In heel Nederland woonden in 1550 maar 1,25 miljoen mensen. Daardoor was het er veel rustiger dan tegenwoordig. Van al die mensen werkte zo'n twee derde op het land. Nu wonen er bijna 15 miljoen mensen in ons land en daarvan is maar 5% boer. Dit betekent dat tegenwoordig minder boeren voor het voedsel van veel meer mensen moeten zorgen dan in de tijd van Coornhert. Maar toen werd er minder voedsel uit het buitenland ingevoerd en de opbrengst van het land was veel lager dan tegenwoordig. En een koe leverde toen wel drie maal minder melk dan een goedverzorgde melkkoe van tegenwoordig. Geen wonder dat er zoveel boeren waren in Coornherts tijd.

4. Teken een staafgrafiek van het aantal inwoners in 1550 en nu. Kleur binnen elke staaf het deel van de bevolking, dat boer was/is.

5. Hoe is het mogelijk dat veel minder boeren nu meer dan genoeg voedsel produceren? Noem minstens vier redenen.

.....

16e eeuwse hoogbouw van hout

Amsterdam

Aan het eind van de dag zag Coornhert in de verte de torens van Amsterdam, zijn geboortestad. Via een van de poorten kwam hij de stad binnen. Dit stuk van de stad vond hij altijd het onplezierigst. Bedelaars bij de poort hielden hun handen omhoog. Links en rechts tegen de stadsmuren waren allerlei krotten gebouwd. Sommige arme sloebers woonden zelfs onder de bogen. Coornhert liep maar gauw door naar de Warmoesstraat. Daar woonde zijn broer in zijn ouderlijk huis.

Er werd in die tijd in Amsterdam flink getimmerd en gebouwd. De huizen in de hoofdstraten stonden al dicht opeen gepakt. En nu werden de stegen tussen de hoofdstraten ook nog volgebouwd. De stad werd er niet prettiger op, dacht Coornhert. Toen hij als kleine jongen door de straten rende, was er nog veel groen en vaak lagen er tuintjes achter de huizen. Maar nu was er bijna geen plekje meer vrij binnen de stadsmuren. Alleen in de vele kloosters in de stad met hun ruime binnenplaatsen vond je nog wat groen.

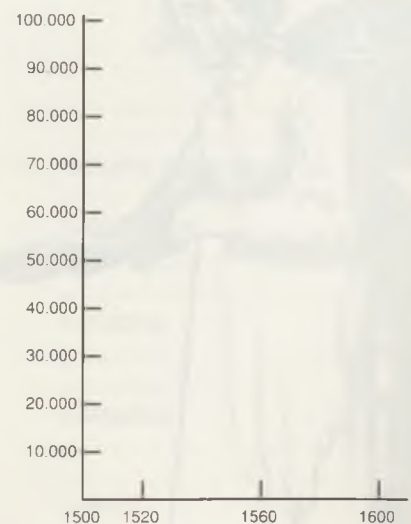
Terwijl de stad zelf niet groter was geworden stonden er nu bijna drie keer zoveel huizen als in Coornherts jeugd. En nog was er niet genoeg woonruimte. De meeste oude huizen hadden maar één

verdieping met een kleine zolder. Men was nu begonnen huizen met meer verdiepingen te bouwen om op de grond ruimte te besparen. Wie een kamer of een huis wilde huren moest veel geld betalen. De armste mensen konden dat niet. Deze nieuwe huizen waren dus voor de rijkere burgers.

Nog meer cijfers

In Amsterdam kwamen tijdens Coornhert leven steeds meer mensen wonen. Toen Coornhert er geboren werd, woonden er ongeveer 11.000 mensen in 2500 huizen. De meeste steden in Nederland waren toen ongeveer zo groot. In 1560 stonden er in Amsterdam al 6000 huizen binnen dezelfde stadsmuren voor zo'n 26.000 inwoners en aan het eind van Coornherts leven was het aantal inwoners gegroeid tot 100.000. Ook andere steden in de Nederlanden groeiden sterk tijdens Coornherts leven, maar geen enkele stad werd zo groot als Amsterdam.

6. Teken in de grafiek de bevolkingsgroei van Amsterdam in de zestiende eeuw. Zet eerst puntjes op de goede hoogte boven de verschillende jaartallen en verbindt deze vervolgens tot een lijn.

7. Zoek in een encyclopedie op hoeveel inwoners Amsterdam tegenwoordig heeft. Hoeveel inwoners heeft je eigen woonplaats? Zou je tegenwoordig een plaats met 11.000 inwoners een stad noemen?
-

De gracht waar Coornhert nu langs liep zag er smerig uit. Het water stonk vreselijk. Dat heb je er nu van als er zoveel mensen dicht op elkaar wonen, dacht Coornhert. De grachten werden gewoonweg als riool gebruikt: iedereen gooide er zijn afval in. Er werd wel voor gewaarschuwd het grachtwater niet langer als drinkwater te gebruiken, maar wat dan wel?

En de stank en de vuiligheid waren niet de enige problemen die al die mensen bij elkaar opleverden. Coornhert dacht aan de branden die regelmatig hele stadsdelen verwoestten. De meeste huizen waren nog helemaal of voor een groot deel van hout. Gelukkig had de landsregering bepaald dat nieuwe huizen geen strooien daken meer mochten hebben en dat de muren van baksteen moesten zijn. Dat was veiliger maar ook duurder. De armste stedelingen woonden dan ook in kleine houten huisjes, zonder fundament. Als er een brand uitbrak moesten naburige huisjes worden omgetrokken om uitbreiding van de brand te voorkomen. Op de Achterburgwallen waren de mensen zo arm dat ze geen geld hadden om hun erven op te hogen. Als de grachten overstromden, werden de huisjes eenvoudig weggespoeld.

Bedelares

8. Schema arme sloebers: vul dit in voor zover als dat mogelijk is.

- 1. Woning
- 2. Kleding
- 3. Voedsel
- 4. Werk
- 5. Vrije tijd

Gelukkig woonde Coornherts broer heel wat beter. Maar hij was dan ook een van de rijkste kooplieden van Amsterdam. Zijn huis stond in de deftige Warmoesstraat en zal wel van steen zijn gebouwd. Snel liep Coornhert door tot hij de vertrouwde trapgevel van nummer 111 zag. Hij klopte aan, liep naar binnen en stond al meteen in het kantoor. Clement Coornhert was hier zaken aan het bespreken met een schipper, die net was teruggekeerd van de Oostzee. Dirk wilde niet storen en liep snel langs de wenteltrap door naar achteren. Hier lag het woonvertrek dat tegelijk de slaapkamer en de keuken was. Op de vloer lagen gekleurde tegels in een eenvoudig patroon. Onder Coornherts schoenen knerpte het fijne zand, dat over de tegels was gestrooid. Zo kon het vuil makkelijk weggeveegd worden, zonder dat de tegels zelf vies werden. De muren waren wit gekalkt. Het onderste gedeelte ervan was bekleed met eikenhout. Dat gaf een mooi contrast met de rest van de muren en het was warmer en deftiger. Hier was ook de grote open haard die voor de warmte zorgde en waarin gekookt werd. In deze kamer werd gekookt en gegeten, hier werden de avonden doorgebracht bij het vuur en 's-nachts sliepen Clement en zijn vrouw hier. Behalve de haard, stond er dan ook een groot eikenhouten ledikant in de kamer, en verder een grote, versierde donkere kast en een zware tafel. Hier en daar stonden wat krukjes en voor de haard nog een huifstoel die beschermde tegen de tocht bij het vuur.

tje naar de woonkamer. Zoals altijd zag hij er deftig uit. Als handelaar in stoffen droeg hij zelf natuurlijk goede kleren van de degelijkste lakense stof. Ze begroetten elkaar hartelijk en gingen snel aan tafel. Ze aten rundvlees met wat witbrood en 'warmmoes' (gekookte groente) erbij. Ze dronken wijn bij de maaltijd en als toetje was er rijstebrij met suiker. Aan tafel spraken Coornhert en zijn broer over hun werk. Met Clements handel ging het goed. Van het geld dat hij verdiende had hij pas nog een nieuwe brouwerij gebouwd. De stoffen waar Clement in handelde waren een geliefd produkt in het buitenland. Vooral in de landen rond de Oostzee konden Clement en andere Nederlandse stoffenhandelaren veel van hun goed verkopen. Ze voeren er in schepen vol met fijne stoffen naar toe en keerden terug met bijvoorbeeld graan uit Polen, honing en huiden uit Rusland of hout uit Zweden.

Omdat het zo goed ging met de handel in Amsterdam kwamen er ook steeds meer mensen wonen. Voor de handel moest er menig schip gebouwd worden en daar hadden veel mensen werk aan. De hele stad gonsde van de bedrijvigheid. Op het plaatje van Amsterdam in 1544 kun je zien dat schepen erg belangrijk waren in de stad.

Nadat Coornhert de vrouw van Clement had begroet, die net het eten liet opdienen, kwam zijn broer al uit het kantoor-

9. Bekijk de tekening goed. Geef met verschillende kleuren aan waar je de volgende zaken ziet:
- scheepsbouw
 - woonhuizen
 - stadsverdediging
 - grachten
 - zeeschepen
 - bruggen
 - houtstapels

Dankzij zijn rijkdom had Clement Coornhert veel aanzien in de stad. Hij was schepen geworden in het stadsbestuur en kon zo mee beslissen over allerlei zaken. Dat was alleen aan de aanzienlijkste mensen van de stad voorbehouden.

Na de maaltijd praatten Coornhert en zijn broer nog wat na bij de haard en daarna gingen ze naar bed. Coornhert liep naar de bedstede op de eerste verdieping van het huis. Via de houten wenteltrap in het voorhuis kwam hij boven en eenmaal in bed viel hij al gauw in slaap.

10. Schema koopman

- 1. Woning
.....
.....
- 2. Kleding
.....
.....
- 3. Voedsel
.....
.....
- 4. Werk
.....
.....
- 5. Vrije tijd
.....
.....

12. Lees de tekst uit het Schilderboek van Carel van Mander.

"Coornhert wilde Hendrik Goltzius aannemen als leerling, die ondanks zijn lamme hand al menig graveerplaat voor hem had voorgetekend. De vader van Hendrik had daar wel oren naar en maakte een contract voor twee jaar. Maar Hendrik was het daar niet mee eens en weigerde. Toen stelde Coornhert voor om Hendrik eerst twee maanden proeftijd te geven. Als het hem niet beviel kon hij daarna weggaan. Dat vond Hendrik een goed idee. Maar toen hij van Coornhert moest beloven dat hij nooit bij een andere meester in dienst zou gaan, weigerde Hendrik opnieuw. Pas later zou hij toch nog leerling van Coornhert worden en veel voor hem werken."

Hendrik Goltzius werd een groot kunstenaar en een betere graveur dan Coornhert ooit was geweest. In hoofdstuk 1. zag je een gravure van hem.

Hoe reproduceren en vermenvuldigen wij tegenwoordig afbeeldingen? Noem drie manieren.

.....

Drukker

In 1561 werd Coornhert behalve graveur ook drukker. Dat ging in zijn tijd heel anders dan tegenwoordig. Er werd gedrukt met losse loden letters. Woord voor woord, regel voor regel en bladzijde

de voor bladzijde moest de tekst eerst met deze letters worden samengesteld. Dat was een nauwkeurig werk en er werden snel drukfouten gemaakt. Blad voor blad werd daarna met een houten handpers een afdruk gemaakt. Het werk leek wel wat op dat van een graveur en het is dus niet zo gek dat Coornhert zich hier ook mee ging bezighouden.

Daar had hij goede redenen voor. Toen Coornhert als drukker wilde gaan werken was er al een tijd lang geen enkele drukkerij meer in de stad. En dat terwijl hij net als veel andere Haarlemmers dacht dat de boekdrukkunst zo'n 100 jaar eerder in hun stad was uitgevonden. Zo'n belangrijke uitvinding moest in ere worden gehouden, vond Coornhert. Daarom nam hij met enkele vrienden het besluit dat er weer een drukkerij in Haarlem moest komen. Het stadsbestuur vond dat een goede zaak en steunde het nieuwe bedrijfje met geld. Al snel stond er een drukpers in het bedrijf van Coornherts vriend, Jan van Zuren, aan de markt. Zo was er eindelijk weer een drukkerij in Haarlem.

Coornhert zelf zorgde voor de tekst van een aantal boeken die de drukkerij ging uitgeven. Hij vertaalde beroemde buitenlandse boeken die nog niet eerder in het Nederlands waren verschenen. Coornhert vond dat zoveel mogelijk mensen deze boeken moesten lezen. Dat kon nu door zijn vertaling en doordat er met de drukpers veel exemplaren van werden gemaakt. Vóór de uitvinding van de boekdrukkunst bestonden er alleen met de hand geschreven boeken die telkens werden overgeschreven. Dat was veel meer werk, er werden vaak fouten gemaakt en het was zo duur dat maar heel weinig mensen deze boeken konden kopen en dus lezen. Alleen kloosters, universiteiten en sommige vorsten hadden grote verzamelingen.

Door de boekdrukkunst konden nu veel meer mensen boeken kopen, lezen en bestuderen. Dat wist Coornhert zelf maar al te goed. Hij was niet naar de universiteit geweest, maar dankzij de gedrukte boeken was hij zelf net zo geleerd als veel professoren. En dat terwijl hij zijn brood verdiende als handwerksman. Coornhert vond het belangrijk dat veel mensen konden leren. Dat was nog een reden waarom hij graag een drukkerij wilde beginnen.

- 13a. Noem twee redenen waarom Coornhert een drukkerij wilde beginnen.

.....

- 13b. Is het drukken van boeken tegenwoordig nog steeds een kwestie van handwerk?

.....

Notaris

In hetzelfde jaar dat Coornhert zijn drukkerij begon werd hij ook notaris. Een notaris is iemand die afspraken tussen burgers precies opschrijft, officieel maakt en bewaart. Bijvoorbeeld een afspraak over wie het bezit van een oom na zijn dood zal erven. Als er dan ruzie ontstaat over een afspraak, kun je altijd naar de notaris toestappen om te zien wie er gelijk heeft. Hij heeft immers de enig geldige en preciese tekst. Dat Coornhert notaris werd, was een belangrijke stap in zijn leven. Nu was hij niet meer alleen een handwerker.

Coornhert werd door het stadsbestuur uitgekozen voor deze functie, omdat men wist dat hij een verstandige man was die goed kon schrijven en studeren. Hij had immers latijn geleerd en boeken vertaald. Om aangenomen te worden moest hij eerst alles leren van een notaris moet weten: alles over erfenissen en testamenten, eigendommen en huwelijken. Daarna moest hij naar Den Haag reizen om daar hij examen te doen. Toen dit goed afliep werd hij pas benoemd, niet door het stadsbestuur van Haarlem maar door het bestuur van Holland. Daaruit blijkt wel dat de regering dit een belangrijk beroep vond.

Als Haarlemse burgers een testament of huwelijksvoorwaarden wilden vastleggen konden ze terecht in het schrijfkantoor van Coornhert, vóór in zijn huis. En als er ruzie was over een erfenis bijvoorbeeld dan moest hij een beslissing nemen. Voor al die werkzaamheden moesten de burgers geld betalen aan Coornhert. Dat was een aardige bijverdienste naast het geld dat hij al als drukker en graveur verdiende. Maar belangrijker was nog dat hij nu meer kans maakte op een nog beter beroep.

Secretaris

Die kans kwam al snel nadat Coornhert notaris was geworden. Het gemeentebestuur had iemand nodig om allerlei zaakjes bij te houden, op te schrijven en

te regelen. En de kersverse notaris had een goede indruk op de burgemeesters gemaakt.

Zo werd Coornhert ambtenaar. Tegenwoordig werken er wel 3000 ambtenaren in dienst van Haarlem. Maar in Coornherts tijd was dat heel anders: hij had eerst twee en later drie collega's die net als hij bijna dagelijks op het stadhuis waren.

Het werk als ambtenaar had veel voordelen. Coornhert was nu verzekerd van een regelmatig inkomen. Bovendien kreeg hij elk jaar van het stadsbestuur geld om een nieuwe tabbaard aan te schaffen. De dienaren van de stad moesten er natuurlijk goed verzorgd uitzien. En aan het eind van elk jaar kreeg hij zowaar een kerstgeschenk: een som geld waar een metselaar wel een dag hard voor moest werken. Een voordeel was ook dat Coornhert nu met de belangrijkste mensen van de stad omging. En binnen het stadsbestuur kon hij proberen om hogerop te komen.

Dat lukte ook. Coornhert begon als klerk op de schrijfkamer van de stad. 's Ochtends van acht tot elf uur en 's middags van twee tot vijf uur moest hij aanwezig zijn op het stadhuis. In de winter begon hij een half uur later en hield een uur eerder op. Hij moest vooral allerlei zaken regelen voor het weeshuis van de stad.

Later werd Coornhert secretaris van de burgemeesters. Hij kreeg toen een hoger en vast jaarsalaris. Hij moest alle vergaderingen van de burgemeesters en schepenen bijwonen en noteren wat er besproken en besloten werd. En in deze roerige tijden werd er heel wat vergaderd door het stadsbestuur. De burgemeesters kregen al gauw zoveel vertrouwen in de verstandige secretaris dat Coornhert vaak op reis mocht om namens de stad allerlei zaken te regelen. Als er ruzie was met andere steden, onderhandelde Coornhert namens Haarlem. Zoals je hebt gelezen aan het begin van dit hoofdstuk ging hij op bezoek bij de voornaamste mensen van het land. Zo overlegde hij namens Haarlem ook vaak met stadhouder Willem van Oranje. En hij vertegenwoordigde Haarlem in het provinciale bestuur van Holland. Op deze manier had hij zelf invloed op allerlei beslissingen.

14. De beroepen van Coornhert waren niet allemaal even belangrijk en hij verdiende niet met elk beroep hetzelfde.

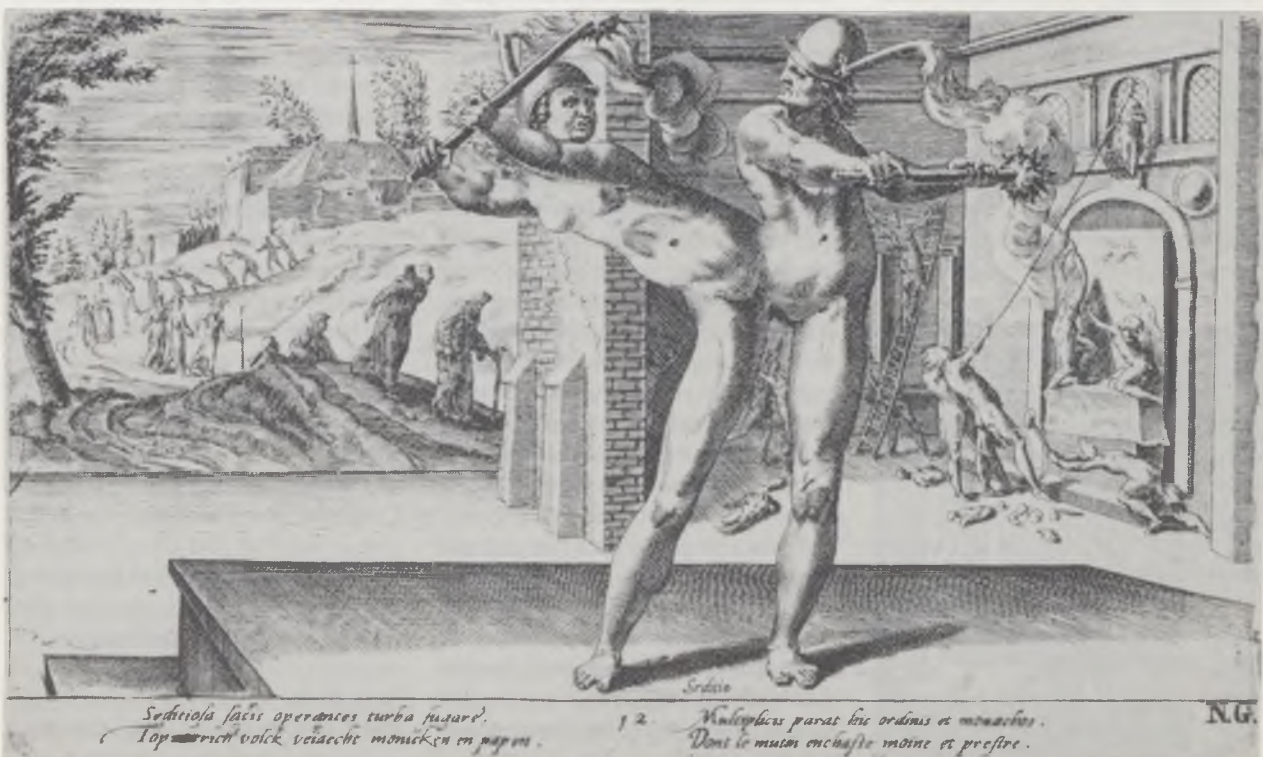
14a. Hieronder vind je alle beroepen die in dit hoofdstuk ter sprake zijn gekomen. Geef ieder beroep een cijfer tussen 1 en 10.

- drukker boer hofmeester
- notaris koopman edelman
- klerk graveur secretaris

14b. Teken het assenstelsel na in je schrift en maak een grafiek van de beroepen van Coornhert zelf. Zet een puntje naast het cijfer van elk van zijn beroepen boven de tijd dat hij dit beroep had. Verbind daarna de punten en je krijgt een lijn die de ups en downs aangeeft die Coornhert in zijn leven heeft meegemaakt.

14c. Denk je dat dit in Coornherts tijd vaker voorkwam? Waarom wel/niet?

Gravure van Coornhert. Rechts is de beeldenstorm te zien, links worden monniken verdreven uit een klooster. De gespleten figuur in het midden stelt de verdeeldheid voor onder de Nederlandse bevolking.

Hoofdstuk 5

Geloven... maar in een kerk?

Het kan zijn dat je denkt: een hoofdstuk over geloven, over godsdienst, wat moet ik daar nou mee. Misschien ben je zelf gelovig, of weet je niet of je dat wilt zijn. Of zeg je: ik geloof niet in een kerk!

Dit was ook de mening van Coornhert. Hij was zelf wel degelijk erg gelovig, maar dan op zijn eigen manier. Een manier die in de zestiende eeuw uniek was. Want hij was niet zomaar een kamergeleerde; hij bracht zijn ideeën in praktijk. Over zijn ideeën en daden op godsdienstig gebied zul je in dit hoofdstuk meer vernemen.

Coornhert vond dat mensen hun godsdienst vrij moesten kiezen.

Naar de kerk gaan die je wilt, dat vinden we nu in Nederland heel gewoon. Geloven was in de zestiende eeuw niet vrij! Coornhert leefde in een tijd waarin mensen die anders geloofden door de rechter als "kettters" werden bestraft.

Handel in aflaten. Op het grote papier met zegels op het houten rek staat hoeveel sneller je in de hemel komt. Zo'n papier, de aflaat, kon je kopen

Papen en kettters

Godsdienst, naar de kerk gaan: dat was in de zestiende eeuw iets dat bij het dagelijkse leven hoorde, meer dan tegenwoordig. Op straat, in herbergen en thuis werd veel over geloof gepraat. En er werd veel over geschreven en hard voor gevochten. Op kerkelijk gebied veranderde er juist in de zestiende eeuw heel wat.

Tot 1500 was bijna iedereen rooms-katholiek. Je geloofde in de paus, in de sacramenten en je vereerde heiligen. De katholieke kerk stond in die tijd vol met beelden van heiligen als Sint Maarten, Sint Christoffel en Sint Cecilia. Al met al zag die "roomse" kerk er heel kleurig uit. In elke stad, hoe klein ook, stonden

meerdere kerken en kloosters. Nonnen en monniken liepen door de straten. Het was een tijd waarin wel één op de tien mensen monnik, non of priester was. Tegenwoordig is misschien één op de duizend mensen geestelijke.

Tegen die kerk van paus, bisschoppen, monniken en heiligenverering kwamen tussen 1500 en 1550 veel protesten. Er ontstonden naast de katholieke kerk drie "protestantse" kerken.

In 1517 spijkerde Maarten Luther een lijst met 95 stellingen tegen de poort van de kerk van Wittenberg in Duitsland. Luther wees op zaken die in de katholieke kerk niet klopten. Hij keerde zich bijvoorbeeld tegen de aflaathandel. De paus verkocht "aflaten" aan de mensen. Ze dachten daarmee hun zonden af te

kopen en een toegangsbewijs voor de hemel te krijgen. Luther was ook tegen de rijkdom van de kloosters en bisschoppen. Het ging hem niet om uiterlijkheden, maar om het geloof zelf. Daarom werd Luther door de paus uit de katholieke kerk gezet. Luthers aanhangers stichtten Lutherse kerken in Duitsland en daarbuiten.

Een andere protestantse godsdienst was die van de wederdopers, die nu doopsgezinden heten. Deze protestanten veroorzaakten een enorme opschudding. In Münster, weer in Duitsland, kwamen ze in opstand. Deze leer was onder andere tegen het dopen van kinderen. Die waren te jong om bewust voor het geloof te kiezen. Volwassenen konden pas na lidmaat van de kerk te zijn geworden gedoopt worden.

Ook in de Nederlanden kreeg deze leer aanhangers. In Amsterdam kwam het in 1535 tot een opstand. De dopers waren niet eerbiedig genoeg wanneer een priester of een processie voorbijkwam. Zij zagen daar niets bijzonders in in tegenstelling tot de katholieken. Op straat werden tekeningen gekliederd waarin gespot werd met de paus en met de heiligen. Ze stormden zelfs naakt de straat op, omdat de waarheid immers naakt is. Verschillende dopers kwamen in de gevangenis terecht, maar ook daar weigerden ze kleren aan te trekken. Veel dopers werden als kettters terechtgesteld. Na zulke nederlagen werden de dopers veel voorzichtiger. De ideeën van de zachtvaardige Menno Simons werden populair.

Luther.

Gezicht op Utrecht

Het meest felle protest tegen de "papen" kwam van Johannes Calvijn. Volgens hem deugde er helemaal niets van de kerk van Rome. Hij en zijn aanhangers schreven en preekten tegen de katholieke heiligenverering, tegen de luxe in de kerken en tegen paus, bisschoppen en pastoors. Zij waren voor een sober en vooral innerlijk geloofsleven. De mens die van nature slecht en verdorven is moet door gelovig en goed te leven bewijzen dat hij of zij een plaats in de hemel verdient.

De protestantse kerk van Calvijn kreeg in de Nederlanden meer aanhangers dan die van Menno Simons en Maarten Luther. We noemen ze calvinisten of gereformeerden.

1. Hierboven zie je een gezicht op de stad Utrecht in de tijd van Coornhert. Waarom noemde men Utrecht wel de kerkenstad?
.....
2. Vergelijk het interieur van een rooms-katholieke kerk en een protestantse (lutherse, doopsgezinde, gereformeerde of hervormde) kerk. Let daarbij op de volgende punten: de inrichting van de kerk, de aanwezige kleuren, de aanwezigheid van beelden. Noteer de verschillen.
.....
3. Verklaar de woorden: monnik, paus, dopen, aflaat.
.....

Coornhert op zoek naar het ware geloof

Dirk Coornhert begon al jong in de bijbel van z'n ouders te lezen. Hij schreef daar zelf later in zijn leven over:

"Ik was nog geen zestien toen ik door Gods genade ijverig begon te zoeken naar mijn ziel en zaligheid. Mijn ouders waren rooms-katholiek en voedden mij streng op in die leer. In de ene bijbel die wij thuis hadden las ik iedere dag. Ik begon al snel te merken dat er veel kronkels en dwalingen in de leer van de roomse kerk zaten. Dat gevoel werd hoe langer hoe sterker. Des te meer toen ik

Plechtige processie door een stad.

Verbranding van een Doopsgezinde vrouw in 1571 in Amsterdam. Kopergravure van Jan Luyken.

als 22-jarige de boeken van Maarten Luther, en van Menno Simons en Johannes Calvijn in handen kreeg. Ik merkte dat er niet één maar wel vier verschillende kerken bestonden, met elk een andere geloofsleer. Nu moest ik mij afvragen of ik in de kerk waarin ik gedoopt was wilde blijven, of dat ik voor één van de andere drie kerken koos. De voorstanders daarvan probeerden mij in hun kerk te lokken. Ik las eerst hun boeken, sloeg de Heilige Schrift (=de bijbel) open op wat die vertelde en vond in elk van de drie leren niet weinig dwalingen, voorzover ik dat met mijn jeugdige ogen kon overzien. Dat oordeel durfde ik nog niet te vertrouwen. Dus durfde ik de rooms-katholieke kerk ook niet te verlaten of één van de andere drie kerken te kiezen."

Coomhert wist dus als 22-jarige niet meer welk het beste geloof was. Toch wilde hij er achter komen wat dan de waarheid was. Daarom leerde hij Latijn in 1557, toen hij 35 jaar was. Dan kon hij de meer dan duizend jaar oude, wijze boeken van de christelijke kerkvaders lezen, die niet zo lang na Christus leefden, toen de rooms-katholieke kerk er nog maar kort was. Die boeken waren alleen maar in het Latijn te krijgen. Hij dacht er op die manier achter te kunnen komen wat nu de beste manier van geloven was.

Uiteindelijk kwam hij tot de conclusie dat geen enkele kerk op het goede spoor zat. De rooms-katholieke kerk en de drie protestantse kerken zaten ernaast als ze dachten dat ze de waarheid vertelden. Iedere uitspraak van hen over de 'ware' kerk bekeek hij met argusogen. "Weet of rust" zei hij: weet het zeker of hou er over op. Ieder mens moet zelf maar op zoek naar waarheid gaan door de bijbel te lezen. Een kerk is daarvoor niet nodig. Ze brengt ons maar op een dwaalspoor. Vroomheid moet uit de praktijk blijken, onder het motto "alle dingen die gij wilt dat de mensen zouden doen, doet gij hun ook alzo".

Coomhert bleef katholiek, maar geen rooms-katholiek. Hij zou nog maar zelden op zondag naar de kerk gaan. Coomhert koos noch voor een protestantse noch voor de katholieke kerk. Waarvoor kozen rond 1560 de andere mensen in Nederland? Het is moeilijk om daar achter te komen. De meeste mensen durfden de katholieke kerk niet zomaar te verlaten. Niet iedereen kon

lezen, laat staan de bijbel lezen. Of ze dachten niet zo ver door als Coornhert en bleven gewoon op de oude, vertrouwde manier naar hun katholieke kerk in de buurt gaan. Wat de paus in Rome allemaal deed of zei deed er niet zo toe, die zat daar toch ver weg. Wat de pastoor zei dat was prima.

Protestant worden was een hele stap. Wel wat anders maar veel gevaarlijker dan katholiek blijven. Wie protestant was kon opgepakt worden. Als je luthers, dopers of calvinist was, kon je in ieder geval niet naar een eigen kerkgebouw. De drie protestantse kerken waren eigenlijk geheime kerken. De gereformeerden hielden bijvoorbeeld kerkdiensten in de open lucht, de "hagepreken".

- 4a. Zet de namen van Maarten Luther, Menno Simons, Johannes Calvijn, de paus in het rijtje op de goede plaats:
 Rooms-katholieken
 Doopsgezinden
 Lutheranen
 Calvinisten
- 4b. Bij welk geloof hoort Coornhert tot z'n zestiende?

 Welk geloof had hij daarna?

- 4c. "Kiezen doet verliezen" zei Coornhert een keer. Wat zal hij daarmee bedoeld hebben?

Titelblad van een bijbel in het Nederlands uit 1528. Een dergelijke bijbel hadden de ouders van Coornhert in huis.

Toen Coornhert al ouder was, ongeveer in 1577, schreef hij over de verbranding van een oude doopsgezinde man in Amsterdam, waarover hij in zijn jeugd had gehoord. Misschien was hij er zelf wel bij.

'Ongeveer 33 jaar geleden werd een oude man van 75 jaar voor de rechtbank gesleept om te worden veroordeeld. Hij was wit van haar, mager van lijf, deugdzaam in zijn doen en laten en godvrezend van gemoed. Het was een doopsgezinde broeder, op zijn oude dag nog gedoopt of overgedoopt.

De rechtszitting was openbaar toegankelijk. De oude man zat in het midden, vastgebonden als een onschuldige lammetje, met een groot publiek van medeburgers om zich heen. Allen wachtten op de komst van de baljuw met zijn leenmannen (= rechtsprekende ambtenaren) om het doodvonnis te horen uitspreken.

Een van de leenmannen die daar toen verscheen sprak de man als volgt aan, zo luid dat iedereen het kon horen: 'Beste man, waarom blijf je zo hardnekkig vasthouden aan je vermaledijde dwalingen? Of geloof je soms niet dat er een hel bestaat?'

'Dat er een hel is geloof ik beslist meneer', zei de oude man. 'Maar dat ik zou dwalen, daarvan ben ik me niet bewust.'

'Jawel', zei de leenman, 'je dwaalt wel degelijk, en zo gruwelijk bovendien dat je voor eeuwig veroemd zult zijn als je tot je dood toe blijft volharden.'

'Weet u dat zeker meneer?' vroeg de oude man.

'Nou en of! Meer dan honderd procent zeker,' antwoordde de leenman, die half en half begon te hopen dat hij de oude nog zou kunnen bekeren, om daar dan zelf de eer van op te strijken.

De oude man gaf hem evenwel een volstrekt onverwacht antwoord op zijn woorden. Hij zei namelijk: 'Dan bent u de moordenaar van mijn arme ziel!'

Op dat moment werd het publiek muistil. Het luisterde gespannen naar deze woorden. De leenman vond het echter niet zo prettig om ze te horen. Hij voelde zich min of meer op zijn nummer gezet. Daarom zei hij geïrriteerd tegen de arme gevangene: 'Wat zeg je me nu, brutale schurk? Dat wij de moordenaars zijn van jouw ziel?'

De oude man sprak: 'Mijnheer, word toch niet boos nu het geluid van de waarheid klinkt! U weet zelf best dat het geloof een gave van God is; dat niemand, ook ik zelf niet, dat prachtige geschenk van God kan afdwingen; en dat God zijn gave aan de één vroeg geeft, aan de ander laat, zoals hij ook de arbeiders van zijn wijngaard in dienst riep op verschillende tijden. Stel nu dat ik de gave van het geloof nog niet gevon-

den had zoals u: behoort u mij dan ter dood te brengen, omdat ik nog dwalende ben? Als u mij in leven liet, zou God mij toch over een week, over een maand of een jaar dat heilzame geschenk alsnog kunnen uitreiken, zoals hij dat aan u al gedaan heeft? Als u nu verhindert dat dit bij mij gebeurt, doordat u mij de kans op het ogenblik van de genade ontnemt, dan bent u toch de oorzaak van de dood van mijn ziel?'

Deze simpele, maar juiste woorden, door de eenvoudige man met kracht van waarheid en in volle ernst uitgesproken, brachten het gemoed van de ter zitting aanwezige burgers zo sterk in beweging, dat er een luid gemor opklonk. Er ontstond flinke deining, zo hevig dat de leenman en de andere aanwezige rechters snel en angstig de rechtbank uitvluchten naar het stadhuis. De gevangene en de gerechtsdienaars moesten mee.

Toen ze daar wat van de schrik bekwamen waren, veroordeelden ze de oude man met eenparigheid van stemmen ter dood, hij werd nog diezelfde ochtend onthoofd. Dit wekte een smartelijk gevoel van ongenoegen en verbittering bij talloze rechtschapen burgers, die in diepe deernis en machteloos medelijden als stille getuigen aanwezig moesten zijn bij het voltrekken van deze gruwelijke moord.

Behandeling van ketters

Het stadhuis van Haarlem.

Onrust in Haarlem

In 1562 werd Coornhert secretaris van Haarlem. Hij kreeg het meteen druk. Hij moest op pad naar andere plaatsen om met bestuurders en edelen over godsdienstige zaken te onderhandelen.

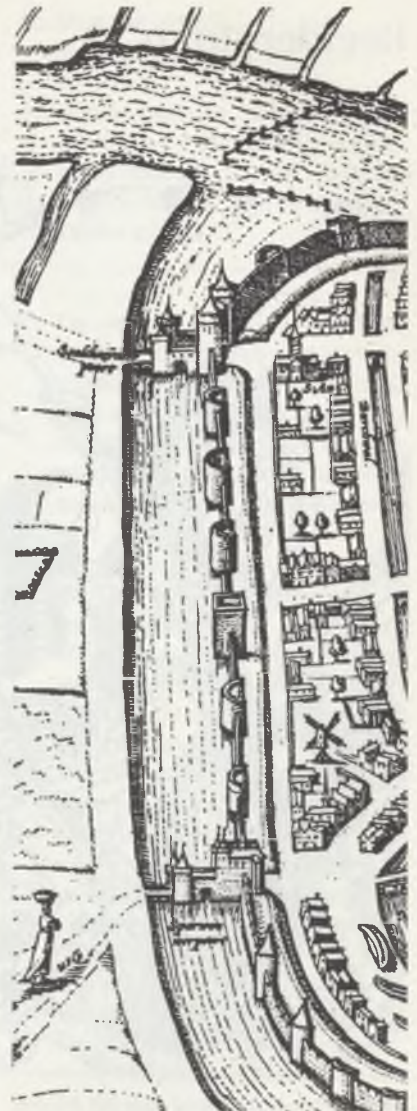
De machtige en rijke edelman Hendrik van Brederode had een kasteel op een steenworp afstand van Haarlem. Iedereen wist dat hij fel tegen de katholieke kerk was en dat hij de calvinisten hielp. Hij werd leider van 200 andere edelen die op 5 april 1566 landvoogdes Margaretha van Parma een smeeksbrief aanboden. Deze "geuzen" vroegen de regering om te stoppen met de terechtstelling van ketters en om het rustiger aan te doen met de vervolging van protestanten. Tussen 1522 en 1566 waren wel 1300 mensen wegens ketterij veroordeeld en verbrand, onthoofd of opgehangen. Margaretha nam het smeeksbrief van deze geuzen aan, hoewel ze goed wist dat Filips II nooit zou toegeven. De Spaanse koning was goed katholiek en dulde geen protestanten.

Na de aanvaarding van het smeeksbrief van de edelen werden in de Nederlanden nog meer hagepreken gehouden. Kerkdiensten in de open lucht waren goed mogelijk, het was mooi weer dat jaar en het werd een heel hete zomer.

In juli en augustus 1566 werden ook bij Haarlem gepreekt in de open lucht. In Overveen, bij de Kennemerduinen op een half uur lopen van de stad, zou Pieter Gabriël op 21 juli een hagepreek houden. Het volk stroomde massaal toe.

Meer dan duizend mensen, waaronder veel Haarlemmers, kwamen erbij staan om te luisteren naar wat die Gabriël te zeggen had. Het Haarlemse stadsbestuur had de preek willen verbieden, maar dat kon niet. Overveen lag buiten de grenzen van de stad, net in het gebied van Hendrik van Brederode, die niet voor niets "de Grote Geus" genoemd werd. Omdat de rust toch op één of andere manier gehandhaafd moest blijven, deden de burgemeesters een slimme zet. Ze sloten de stadspoorten. Als reden maakten ze bekend dat er een gevaarlijke misdadiger vrij in de stad rondliep, ene "Knuyt". Die had bedreigd de stad in de brand te steken en mocht niet ontglippen. De poortwachters konden zo iedereen in de gaten houden die de stad verliet. Door dit foefje zouden de Haarlemmers minder gemakkelijk de poorten kunnen passeren om op weg te gaan naar de hagepreek in Overveen. Stel je voor dat een poortwachter dacht dat je een ketter was!

De hagepreken gingen daarna nog steeds door. Besloten werd om Coornhert naar Brederode te sturen en hem te vragen daar wat aan te doen of in ieder geval voorzigtiger te zijn. Coornhert zou verscheidene keren proberen "de Grote Geus" te sussen. Zelfs moest hij een keer naar Vianen, omdat Brederode daar op kasteel Batestein verbleef.

Stadspoorten van Haarlem.

Beeldenstorm

Honderden kilometers naar het zuiden bij het Vlaamse stadje Steenvoorde, meer dan vijftig uren gaans van Haarlem liep op 10 augustus een hagepreek helemaal uit de hand. De preker hitste de aanwezigen op. Hij zei dat het tijd werd voor een grote schoonmaak in de katholieke kerken. Alle luisteraars gingen meteen naar het dichtstbijzijnde katholieke gebouw, de kloosterkapel buiten Steenvoorde. Tijdens deze stormloop werden alle beelden onthoofd en kostbare voorwerpen als kruizen, kandelaars en kloostergewaden vernield.

Zo'n bestorming van katholieke kerken en kloosters werd ook in andere Zuidnederlandse steden ondernomen, vaak na een hagepreek. De "beeldenstorm" raasde door de Nederlanden. Overal kregen kerkgebouwen een beurt. Alles wat met het katholieke geloof te maken had werd gebroken, vertrappt, of verscheurd. Antwerpen, Gent, 's-Hertogenbosch werden getroffen. In Amsterdam werd de Oude Kerk op 23 augustus bestormd. Op 24 augustus werden kerken in Utrecht

door beeldbrekers bezocht. Zo werd de Buurkerk gezuiverd van katholieke voorwerpen. De altaren, grote en kleine beelden, het orgel, de stoelen, allemaal werden ze neergetrokken en in stukken gesmeten. En natuurlijk zijn alle katholieke boeken verscheurd.

In Haarlem voelde men de beeldenstorm steeds dichterbij komen. De Haarlemers waren bang voor Brederode en zijn soldaten. Stel je voor dat die tot een stormloop op de Sint-Bavokerk overgingen. De mannen schepten al op als ze in de stad rondliepen. "Binnenkort zullen ook de koppen van de Haarlemse beelden rollen" zeiden ze.

Wat deden Coornhert en de burgemeesters? Ze reageerden vlug. Er werd niet gewacht tot de regering in Brussel wat deed. De Sint-Bavokerk was al op 23 augustus op slot gedaan om eventuele onrust en beeldbrekerij voor te zijn. Het stadsbestuur dacht erover om de beelden van hun voetstuk te halen en op een geheime plaats te stallen. De gilden

kregen toestemming hun kostbare spullen, voor zover draagbaar, uit de kerk te halen en in veiligheid te brengen.

Stadsbestuurders Van Alkemade en Coornhert verzochten op 30 augustus aan enkele gevaarlijke personen "berucht van in andere buurstedes beelden gestormt te hebben" de stad te verlaten. Het kon best zijn dat die geruchten eraan zaten. Maar de aanwezigheid van zulke onruststokers zou anderen op een idee kunnen brengen. Verwacht werd dat het gevaar nu alleen nog van buitenaf kon komen. Onbekende bedelaars werden terstond de stad uitgezet. Iedere vreemdeling die in Haarlem wilde overnachten moest zich 's avonds op het stadhuis melden.

Uiteindelijk zou de Beeldenstorm aan Haarlem voorbijgaan. Dat kwam door het stadsbestuur en vooral door Coornhert. Hij was keer op keer paraat om Brederode te sussen en om beeldenstormers te vragen de stad uit te gaan. Hij beschermde niet alleen de katholieke kerken en kloosters, ook deed hij z'n best om protestantse problemen op te lossen.

"Op 27 september 1566 is secretaris Coornhert in opdracht van de burgemeesters van deze stad (Haarlem) naar prins Willem, stadhouder van Holland, te Antwerpen gereisd. Hij heeft met Zijne Excellentie gesproken over de moeilijkheden die de burgemeesters verwachten in de stad. Nu de winter weer voor de deur staat denken de burgemeesters namelijk dat de protestanten een kerk in de stad willen hebben. Ze hebben hier immers al eerder om gevraagd. Dan zouden ze in de koude en natte winterdagen niet meer onder de blote hemel hun godsdienst oefeningen hoeven te houden. Secretaris Coornhert heeft Zijne Excellentie om advies gevraagd wat de stad op een dergelijk verzoek van de protestanten zou moeten antwoorden. Want de stad wil Zijne Majesteit de koning niet ergeren. Maar zij wil ook niet dat er onrust onder de burgers ontstaat. Zijne Excellentie prins Willem heeft genoemde secretaris de raad meegegeven om buiten de stad een kerk voor de protestanten te bouwen. Zo zijn ze beschermd tegen weer en wind en tegelijk zullen ze zo minder onrust in de stad veroorzaken. Hiervan heeft de secretaris aan de burgemeesters verslag gedaan, nadat hij zeven dagen op reis was geweest."

6b. Wat valt je op?
.....

6c. Zijn er behalve Haarlem in het westen van Nederland andere grote steden die niet door de Beeldenstorm zijn getroffen? Welke zijn dat?
.....

7. De nonnen Geertrui Woutersdochter, moeder van het Sint Cecilia klooster in Haarlem en 80 jaar, en Cornelie Willemsdochter, 61 jaar, getuigden voor de rechter in het proces in 1567 tegen Coornhert. Ze vertelden:

“Toen de beeldenstorm in Antwerpen gebeurd was en het gevaar bestond dat hetzelfde in Haarlem zou gebeuren haalden wij en de andere zusters van ons klooster de beelden en andere ornamenten uit de kloosterkerk. We zetten een ladder tegen de muur van onze achterbuurman Dirk Coornhert en droegen vele voorwerpen eroverheen. Behalve twee vergulde kelken, een zilveren ciborie (=een hostiekelk), een zilveren paasbord en twee andere borden waren dat diverse kleine beelden, kerkkussens, kandelaars en onze kledingstukken en habijten (=gewaden). Dirk en zijn vrouw Neeltje namen deze bezittingen van ons klooster graag onder hun hoede. Toen Coornhert merkte dat wij nonnen nerveus en verward waren, we waren bang, zei hij de volgende vriendelijk woorden tegen ons: “als jullie iets dreigt te overkomen, zijn jullie vrij om mij te roepen. Of luidt een belletje zodat ik weet dat er wat mis is” Toen onze angst voor de beeldenstorm was verdwenen, hebben we de beelden en ornamenten compleet uit het huis van Dirk teruggekregen.”

Coornhert hielp de nonnen, toch was hij tegen de rooms-katholieke kerk? Hij hielp ze omdat.....
.....

5a. Welke moeilijkheden verwachtte het stadsbestuur van Haarlem?
.....

5b. Waarom wendde Haarlem zich voor dergelijke zaken tot Willem van Oranje?
.....

5c. Wat vind je van de oplossing die prins Willem bedacht?
.....

5d. Wat zal Philips II hiervan gevonden hebben?
.....

6a. Hier zie je kaart van de Nederlanden in 1566. Schrijf de nummers voor de volgende plaatsen die door de Beeldenstorm getroffen werden erbij. Gebruik voor de data in augustus een rode en voor die van september en oktober een zwarte kleur.

1. Steenvoorde 10/8
2. Antwerpen 20/8
3. Gent 22/8
4. Middelburg 22/8
5. Breda 22/8
6. 's-Hertogenbosch 22/8
7. Amsterdam 23/8
8. Utrecht 24/8
9. Delft 24/8
10. Eindhoven 25/8
11. Leiden 25/8
12. 's-Gravenhage 25/8
13. Den Briel 26/8
14. Alkmaar 2/9
15. Leeuwarden 6/9
16. Groningen 18/9
17. Elburg 21/9
18. Harderwijk 22/9
19. Amsterdam 22/9
20. Vianen 25/9
21. Maastricht 29/9
22. Delft 5/10
23. Den Briel 11/10

Op de vlucht

Al met al ging de Beeldenstorm aan Haarlem voorbij. In veel andere Nederlandse steden waren kerken en kloosters vernield. De Spaanse koning moest wat ondernemen. Hij stuurde een leger van tienduizenden soldaten naar de Nederlanden en liet veel mensen gevangen zetten. Coornherts' rol als verbindingsman tussen Willem van Oranje, Haarlems burgemeesters en Brederode werd door Filips niet gewaardeerd. Coornhert was wel op tijd naar Duitsland gevlucht, maar hij keerde te snel terug. Net als vele anderen werd hij in 1567 gevangen gezet en voor de rechter gedaagd. Want hij had in de ogen van Filips II veel te veel te maken gehad met die protestanten. Dat was landverraad. Ze verdachten hem van ketterij.

De schrik sloeg Coornhert om het hart. Als hij schuldig werd bevonden, betekende dat zijn dood. Nu er een grote opstand dreigde zouden de rechters wel extra streng zijn. Zijn vrouw Neeltje had de hoop ook bijna verloren. Om niet alleen te blijven wilde ze zich met de pest laten besmetten en haar man aansteken. Dan zouden ze tenminste samen sterven.

Gelukkig kwam het niet zo ver. Coornhert ontsnapte en vluchtte voor de tweede keer naar Duitsland. Daar moest hij net als vroeger met graveren zijn brood zien te verdienen. Hij was immers schuldig bevonden. Zijn in Haarlem achtergebleven bezittingen waren verkocht. In Duitsland verbleef hij in steden als Keulen, Emden en Xanten. Hij was daar erg actief. Hij hielp Prins Willem van Oranje, die evenals hijzelf was gevlucht, met het verzamelen van geld voor een leger. Dan konden ze de Spaanse koning bestrijden.

Op 5 april 1572 begonnen de Watergeuzen met de opstand. Ze vielen Den Briel binnen onder leiding van de heer van Lumey. Lumey trad erg hard op tegen de rooms-katholieke geestelijken. In Gorkum liet hij monniken ophangen. Ook in de omgeving van Haarlem misdroegen zijn mannen zich schandelijk.

Coornhert zelf keerde pas in het najaar van 1572 weer terug. In zijn woonplaats Haarlem aangekomen kreeg hij opdracht om een rapport over de wreedheden van Lumey te schrijven. Hij deed dat grondig en nam geen blad voor de mond.

Op de vlucht voor	naar	jaar	reden

Lumey voelde zich bedreigd. Hij gaf zijn mannen het bevel om die Coornhert te vermoorden. Coornhert vluchtte weer naar Duitsland, dit keer naar Xanten. Zodoende was hij in 1573 niet in Haarlem toen de stad werd belegerd door de Spaanse troepen.

In 1577 kwam hij eindelijk terug in Haarlem.

Tussen 1567, zijn eerste vlucht, en 1577, na zijn derde vlucht was er in de Nederlanden op godsdienstig gebied veel veranderd. De bordjes waren nu verhangen. De katholieken kwamen in de ver-

drukking. De calvinisten kregen binnen iedere stad kerken toegewezen. Dat waren allemaal kerken die van de katholieken afgepakt waren. In Haarlem kregen ze de Bakenskerk. De Delftse predikant Thomas Tilius begon daar in 1577 als eerste van de kansel te preken. De grote Sint-Bavokerk bleef voorlopig nog in handen van de katholieken.

8. Tussen 1567 en 1577 is Coornhert meerdere malen gevlucht. Teken het schema na in je schrift en vul het in.

Lumey

Ordeverstoorder

In Haarlem was Coornhert weer notaris geworden. Hij vond dat de tijd rijp was om de gereformeerden de les te lezen. Want ze dreigden de katholieken net zo te behandelen als Filips II dat met hen had gedaan. Al in 1572 zag hij die lui hangen:

"ik heb me altijd stil gehouden, niemands religie belasterd, en met iedereen naar het in mijn vermogen lag, vrede onderhouden. Dit is ongetwijfeld bekend bij allen die mij kennen. Nu heb ik redenen die mij sterk verbieden toe te stemmen in wat de calvinisten zeggen"

Hij zou zijn kritiek op de gereformeerde kerk vanaf dat moment nooit meer onder stoelen of banken steken. In maart 1577, zes weken na zijn terugkomst in Haarlem kreeg hij ruzie met een gereformeerde toen hij te gast was op een etentje. En in mei 1577 had hij een verhitte discussie met de kersverse dominee Tilius. Dat gesprek ging over de vraag wat nu de beste kerk was; de rooms-katholieke of de gereformeerde kerk. Coornhert vond de gereformeerde kerk minder goed dan de kerk van Rome. Hij bewees dat aan de hand van de bijbel. Dominee Tilius vond dat Coornhert wel heel erg raar met de bijbel omging. Coornhert schreef daarna op wat hij precies bedoelde. Tilius vond dat Coornhert maar eens een lesje moest krijgen en daagde hem uit tot een debat met zijn vrienden, de Delftse godgeleerden. De Staten van Holland vonden dat dit maar in het openbaar in het Leidse Academiegebouw moest gebeuren. Iedereen kon dan de strijd volgen.

Op 14 april 1578 begon het debat over de ware kerk tussen Coornhert en zijn uitdagers. Dat waren zware tegenstanders, die beide Delftse theologen Dontelock en Cornelisz.

Coornhert verkondigde luid dat de gereformeerde kerk zeker niet beter was dan de katholieke. Daarbij las hij voor waarin de leer van Calvijn fout was.

De regering, de Staten van Holland vonden toen dat het debat uit de hand liep. Ze verboden Coornhert voor te lezen uit Calvijn. Coornhert nam dit niet, pakte zijn boeken en liep de zaal uit.

De regering vond hem een lastpak en een onruststoker. Hij zou alleen maar

twijfel onder de gewone bevolking veroorzaken. Men zou niet meer weten wie men nou moest geloven: de dominees of Coornhert. En de keuze was toch al zo moeilijk. De Staten van Holland verboden hem daarom om zijn kritiek op het gereformeerde geloof openlijk te verkondigen. Over godsdienst mocht hij niets meer zeggen of schrijven.

De dominees waren erg boos. Ze vonden Coornhert een ketter, een vrijgevochten figuur, die 'van God los' was geraakt.

Coornhert liet zich niet de mond snoeren en greep nog feller naar de pen. Hij bleef doorgaan met het schrijven over godsdienst en voltooide in 1582 een boek over geloofsvrijheid.

In Haarlem kwam hij ook op voor de belangen van de Haarlemse katholieken. Hij schreef voor hen een brief naar

Willem van Oranje. Ze klaagden over de toenemende pesterijen van de gereformeerden. Ze vroegen om ongestoord hun kerkdiensten te mogen houden. Ze protesteerden tegen de eisen van de gereformeerden die ineens al hun kerken moesten hebben. Maar dit verzoek kwam niet aan bij de prins, maar bij de Staten van Holland. Die ergerden zich meteen dat Coornhert er weer achter zat en riepen hem op het matje. Ze wilden dat hij de brief verscheurde. Maar Coornhert hield koppig vast en deed het niet.

Het absolute hoogtepunt van Coornherts leven was het openbare debat dat hij met de Leidse hoogleraar Saravia in Den Haag had. Dat ging over de *Heidelbergsche Catechismus*. Hierbij waren veel belangrijke mensen uit de verschillende steden aanwezig. Eigenlijk iedereen die iets te betekenen had. Je zou deze gebeurtenis kunnen vergelijken met een

Een predikant, die zijn ideeën van de duivel heeft.

schaaktweekamp om de wereldtitel. Vijf dagen lang spraken en weerlegden Coornhert en Saravia elkaars argumenten. Door de langdradige uiteenzettingen van professor Saravia werd het een langdurig debat. Maar omdat de vrouw van Coornhert ernstig ziek was, werd het niet afgemaakt.

In 1584 stierf de vrouw van Coornhert. Nog in hetzelfde jaar werd Willem van Oranje vermoord. Coornhert verloor in hem een belangrijke beschermheer tegen de gereformeerden. Toen begonnen er weer moeilijke tijden. Coornhert voelde zich in Haarlem niet meer op zijn gemak. De gereformeerde predikanten wilden hem voor de rechter brengen. Hij wilde het liefst in Leiden gaan wonen om daar te gaan studeren. Maar de stadsbestuurders weigerden dat. Coornhert vluchtte in 1585 weer naar Emden en maakte zijn boek *Zedekunst dat is Wellevenskunst* af. Daarin vertelde hij hoe mensen goed kunnen leven nl. door kennis te vergaren.

Uiteindelijk ging hij terug naar Nederland om in te trekken bij zijn vriend Cornelis Boomgaert in Delft. Eerst zeiden de burgemeesters van Delft dat ze dat prima vonden. Maar oktober 1588 kwam de schout Coornhert aan de deur vertellen dat hij binnen vierentwintig uur de stad moest verlaten.

9. Waarom werd Coornhert behandeld als een ordeverstoorder?
.....
10. Uit een gesprek tussen een pacifiek, een katholiek en een gereformeerde:

Pacifiek: "Ik heb je lang niet gezien, hoe gaat het ermee."

Katholiek: "Zoals het met de Nederlanden gaat: van de ene elende in de andere."

Pacifiek: "O.o, wat zijn er toch veel goede en eerlijke mensen weggenomen in deze onrustige tijden."

Katholiek: "Dat is de schuld van de geuzen, met hun oproeren en hun beeldenstormen."

Gereformeerde: "Dat is te wijten aan de papen, aan hun bloedorstigheid en hun vermoorden van vrome mensen."

Pacifiek: "Rustig beste mensen. Doe niet zo verbitterd, tenminste

Hendrik Niclaes geeft catechismus-les. Houtgravure uit 1573

als je ware christenen bent. Vergeet die hatelijke scheldnamen. Laat naastenliefde blijken, want daaraan herkent men de christen. Want maar weinig mensen zien de werkelijke oorzaak van al die slachtoffers. Juist omdat iedereen elkaar steeds de schuld geeft."

- 10a. Wat is een pacifiek?
.....
- 10b. Wie zijn de schuld van allen die sneuvelde in de strijd? Volgens:
(a) de katholiek
(b) de gereformeerde
(c) de pacifiek
- 10c. Wat vind Coornhert zelf denk je?
.....
11. Ordonnantie van 4 maart 1581 "Teghens de Papisten hare Versamelinghe"

Aan de baljuw (=de rechter) van Kennemerland te Haarlem, Van de Staten van Holland (=bestuur van het gewest Holland)

"Omdat wij te horen hebben gekregen dat in bepaalde delen van Holland sommige onrustige geesten en papisten opnieuw samenkomen - zowel in het geheim als in het openbaar - met het doel de roomse papistische religie opnieuw in te voe-

ren, vragen wij scherp toe te zien op het volgende en strenge maatregelen te nemen.

Toe te zien en op te treden tegen roomse en pauselijke kerkdiensten, tegen ceremoniën al missen, kinderdopen, en trouwen van personen. Te beletten dus dat iemand zich in het openbaar of in het geheim op de verboden roomse en pauselijke wijze gedraagt. Omdat zulke uitingen van de verboden roomse en pauselijke godsdienst, tot schade en schande van de ware christelijke godsdienst, en tot oproer en onenigheid onder het gewone volk leiden. Als U dergelijke roomse, pauselijke handelswijzen, misstanden en ongelovigheid omtmoet, moet U de betreffende personen bestraffen, omdat ze verstoorders zijn van de openbare orde en 's lands welvaart bedreigen"

- 11a. Welk geloof moet de rechter hier bestrijden en waarom?
.....
- 11b. Wat zou Coornhert van zulke maatregelen hebben gevonden?
.....

Coornhert naar Gouda

In 1589 vestigde de oude Coornhert zich in Gouda. Daar was het stadsbestuur vreedzaam dan in andere Hollandse steden. De streng gereformeerde theoloog Voetius noemde die stad "het rat-tenest ende den dreckwagen van alle ketterijen". Coornhert zou er maar een jaar wonen. Zijn nicht Neeltje Pauwels, de dochter van zijn zuster Aeff deed de huishouding.

Op 29 oktober stierf Dirk Coornhert. Hij was 68 jaar oud geworden. Op eigen verzoek werd hij noch in Haarlem, waar hij zo lang gewoond had, noch in Amsterdam, zijn geboorteplaats begraven. Hij werd ter aarde besteld in de Goudse Sint-Janskerk. Zijn grafsteen ligt er nog.

12. Kies opdracht 12a of 12 b.

12a. Schrijf nu Coornhert is overleden als een zestiende eeuwse journalist een 'In Memoriam', waarin je de lezers uitlegt wie hij was en waarom hij belangrijk was.

Natuurlijk heb je zelf ook een mening over godsdienst en de politieke verhoudingen in 1590. Schrijf vanuit dat standpunt over Coornhert.

12b. Schrijf voor een krant in onze tijd een stuk waarin je Coornhert gedenkt. Geef daarin aan welke waarde zijn ideeën nu nog voor ons hebben.

Grafschrift van Coornhert.

Dit werd geschreven door zijn vriend Spiegel:

"Hier rust diens (=van wie de) lust en vreugd was deugd,
en 't waer (=de waarheid), hoe zwaar 't ook viel.
Nog sticht zijn dichtgeschrijf, maer 't lijf (=lichaam) hier bleef 't,
God heeft de ziel."

VERANTWOORDING VAN DE ILLUSTRATIES EN DE BRONNEN

Gegeven worden de paginanummers, eventueel met de toevoeging b (=boven), o (=onder), m (=midden), l (=links), r (=rechts).

• Illustraties

Omslag: gezicht op Gouda uit F. Hogenberg, G. Braun, *Civitates orbis terrarum* (1572) met daarbij een gedeelte van de titelpagina van D.V. Coornhert, *Wercken* (Amsterdam 1630).

Achterzijde: A. Frank-Van Westrienen, *De Grootte Tour* (Amsterdam 1983).

C. Anthonisz., plattegrond van Amsterdam (1544): 2, 33.

Iconografisch Bureau (Den Haag): 3.

Het Boek (1927): 4.

Gouda. Een monument vol monumenten (1975): 5.

58 Miljoen Nederlanders (Utrecht/Antwerpen 1977): 6, 32, 37, 45.

E.W. Zeeden, *Deutsche Kultur in der frühen Neuzeit* (Frankfurt a.M. 1968): 7, 8(o), 11, 15, 19, 22(b), 29(o), 29(lb), 30(o).

J. de Damhouder, *Practijcke ende handbouck in criminele zaecken* (Loven 1555): 8(m), 9.

D.V. Coornhert, *Boeventucht* (Utrecht 1981): 13.

Historie van de wonderlijcke Mirakelen (Aemstelredam 1612): 14.

F. Hogenberg, G. Braun, *Civitates orbis terrarum* (1572): 34, 41(r).

S. Münster, *Cosmographia* (1554): 17(b).

Nauwkeurig Reysboek. Bysonderlijk dienstig voor kooplieden en Reysende personen (Amsterdam 1679): 17(o), 24.

J.E. Schuler (ed.), *Der alteste Reiseatlas der Welt* (1965): 18.

ANWB toeristenkaart Utrecht: 19.

E.S. Bates, *Touring in 1600* (Boston 1911): 20.

E. Strauss, *The illustrated Bartsch* (New York 1978 e.v.): 21, 28(o), 30(b).

J. Amman, H. Sachs, *Eygentliche Beschreibung aller Stände auff erden* (Frankfurt a.M. 1568): 22(o), 29(b), 35.

ANWB Kampioen februari 1990: 25.

Lud. Smids, *Schatkamer der Nederlandsse Oudheden* (Amsterdam 1711): 26.

J.H. Der Kinderen-Besier, *Mode-metamorphosen. De kleedij onzer voorou- ders in de zestiende eeuw* (Amsterdam 1933): 27(o), 33(r).

Johanna Maria van Winter, *Van Soeter Cokene* (Bussum 1971): 27.

H.F.K. van Nierop, *Van ridders tot regenten* (Dieren 1984): 28(b).

Amsterdam in kaarten: 31.

S. Groenveld e.a., *Ketters en papen onder Filips II* (z. pl. 1986): 36, 39, 42.

Gemeentearchief Utrecht: 38(b).

J.E. Toussaint Raven, *Heksenvervolging* (Bussum 1972): 38(m/o), 40.

Tegenwoordige staat der Vereenigde Nederlanden (1742): 41(l).

Nederlandsche Historie: 44.

S.B.J. Zilverberg, *Geloof en geweten in de zeventiende eeuw* (Bussum 1971): 46.

• Bronnen

D.V. Coornhert, *Boeventucht* (Utrecht 1981): 6, 12.

M. van de Vrugt, *De criminele ordonnantiën van 1570* (Zutphen 1978): 8, 9.

D.V. Coornhert, *Wercken* (Amsterdam 1630): 11, 38, 46.

B. Becker, *Bronnen tot de kennis van het leven en de werken van D.V. Coornhert* ('s-Gravenhage 1928): 9, 16, 24, 42, 43.

A. Frank-Van Westrienen, *De Grootte Tour* (Amsterdam 1983): 20.

S. Münster, *Cosmographia* (1554): 29.

C. van Mander, *Het schilder-Boeck* (Haerlem 1604): 35.

H. Bongers en A.J. Gelderblom, *Weet of rust. Proza van Coornhert* (Amsterdam 1985): 40.

Placcaten, ordonnantiën ende octroyen der Edd: Groot: Mog: Heeren Staten van Hollandt ende West-Vrieslandt (Amsterdam 1645): 46.

Een uitgave van de VGN

RECENSIES

In 't kort

In 't kort is een rubriek waarin maandelijks de uitgaven die bij de redactie zijn ontvangen worden aangekondigd. Een selectie uit deze boeken wordt in een later nummer van *Kleio* besproken.

Lange tijd heeft men gedacht dat Hieronymus van Alphen de eerste Nederlandse kinderboekenschrijver is geweest. Niets is minder waar; al eeuwen daarvoor hebben kinderen gelezen en is er aan kinderen voorgelezen. *De hele Biblebontse berg*, waarin voor het eerst een beeld wordt gegeven van de geschiedenis van het Nederlandstalige kinderboek, begint dan ook in in de middeleeuwen. Succesvol worden alle tijdperken behandeld waarbij voor de eeuw van het kind de twintigste - natuurlijk een belangrijke plaats is gereserveerd. Voor het eerst is het ook dat kinderboeken worden beschouwd vanuit literair-historisch oogpunt. Dit in tegenstelling tot eerdere beschouwingen waarbij het vertrekpunt vooral in de opvoedkunde lag. Deze geschiedenis, onder eindredactie van N. Heimeriks en W. van

Toorn, verscheen bij Querido in Amsterdam. De prijs bedraagt f 125,-.

Uitgeverij De Haan noemt het 'een veelomvattende en handig raadpleegbare gids'. De samenstellers van *XYZ van de Grieks-Romeinse oudheid*, G.H. Halsberghe en G. Halsberghe, stelden zich tot doel een encyclopedie samen te stellen voor een breed publiek met informatie over de Griekse en Romeinse wereld. De uitgave, die ruim 900 pagina's telt, kost f 65,-.

Als gelegenheidsgeschrift, opgesteld uit boosheid over het vergeten van de herdenking van het bezoek van Nero Claudius Drusus aan de Betuwe, 2000 jaar

geleden ('met de hele Romeinse beschaving in zijn kielzog') schreef Lex Lammen zijn *Drusus in de Betuwe*, dat verscheen bij Ambo in Baarn. (f 29,50). Het was bij deze gelegenheid dat de Romeinen hun ervaring met het land en zijn bewoners op schrift stelden. Tacitus zou de rapporten verwerken in zijn *Jaarboeken* en *Historiën*, waarmee onze omgeving op het niveau van de (geschreven) geschiedenis werd getild.

Thomas van Aquino vroeg zich in zijn *Summa Theologica* af of roof zonder zonde kon plaatsvinden. 'Ja', antwoordde hij, 'dat kan als de vorst belastingen heft overeenkomstig de rechtvaardigheid en ten behoeve van het algemeen welzijn'. Voor de middeleeuwen vormde de belasting een aanslag op de vrijheid en net als roof een aantasting van het eigendom. F.H.M. Grapperhaus schreef over 'hoe meer belastingheffing leidde tot meer zeggenschap voor burgers en meer eenheid tussen staten (511-1787)' *Belasting, vrijheid en eigendom*, dat verscheen bij De Walburg Pers. Prijs f 65,-.

Bij dezelfde uitgeverij kwam *Van zoete wijn en bittere medicijn* uit van J.W. van Petersen, over zes eeuwen gezondheidszorg in de Limers en Doesburg (f 49,50). Naast verschillende maatregelen en voorzieningen op hygiënisch gebied, zoals huisvuilverwijdering, drinkwatervoorziening en badcultuur gaat hij uitvoerig in op de rol van de geneesheren, chirurgijns, apothekers en andere geneeskunst-beoefenaren.

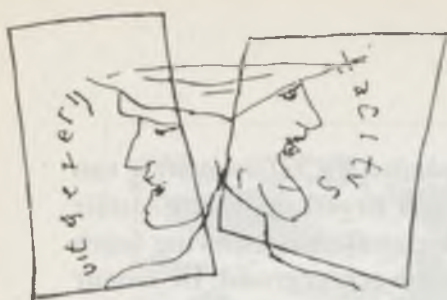
Regenten, rebellen en reformatoren van E. Zahn is een breed opgezette studie over de Nederlandse samenleving tegen haar historische achtergrond. De auteur geeft zijn visie op uiteenlopende terreinen van wetenschap: economie, godsdienstsociologie, taalwetenschap, en koloniale geschiedenis. Contact is de uitgever. Het boek kost f 49,90

Het verloop van de Franse revolutie is voor velen een weinig doorzichtige en niet erg begrijpelijke aangelegenheid. In *Vrijheid, gelijkheid en de broederschap van Kain en Abel* heeft E.M. Janssen Perio getracht enige orde in de chaos te scheppen. In het boek wordt er naar gestreefd om het verloop van de revolutie van jaar tot jaar en zelfs van maand tot maand zo helder mogelijk te presenteren aan de hand van getuigenissen van de mensen die deze revolutie maakten en meemaakten. Ambo gaf het boek uit. Prijs f 49,50. Bij de Wereldbibliotheek verscheen *Opstand van de intellectuelen* (f 39,50), een overzicht van de ingrijpende omwenteling die de Franse revolutionairen aan het einde van de 18e eeuw teweeg brachten. Voor het eerst in de geschiedenis van de mensheid slaagde een intellectuele elite er in de macht te veroveren en een begin te maken met een radicale verandering van de hele samenleving. De auteurs vragen zich af wat de uitvinders van de revolutie dreef en op welke wijze ze mens en samenleving volledig meenden te kunnen veranderen?

Revolutie in woorden, met een toelichting van A.H. Hanou, laat verschillende schrijfstijlen en literaire genres zien die in ons land tussen 1780 en 1800 vorm kregen. In schotschriften, reisverhalen en labels vonden literatoren de vorm om hun gehate objecten onschadelijk te maken: die Oranjes, die 'aristocraten', die patriotten of die terreurgezinde idealisten. Querido verzorgde deze uitgave, die verscheen in de (inmiddels beroemde) Griffioen-reeks. Prijs f 11,-.

Het *Tiende jaarboek voor vrouwen geschiedenis* was aanleiding voor de redactie (bestaande uit E. de Haan e.a.) om de stand van zaken op te maken waar het de vrouwengeschiedenis-beoefening betreft. Belangrijk zijn de uitwerkingen naar aanleiding van de korte, maar kernachtige vragen van deze bundel: Welke vrouwen? Welke geschiedenis? SUN verzorgde de uitgave. De prijs bedraagt f 25,50.

Kees Torremans

Uitgeverij TACITVS
Wielerkamp 28
1602 KJ Enkhuizen

UITGAVEN VOOR HET SCHOOLONDERZOEK GESCHIEDENIS I NIEUW

Nr. 2 drs. A. Schulp

DE REPUBLIEK IN DE GOUDEN EEUW ISBN 90 72808 01 0

- 56 bladzijden
- hoofdtekst gebaseerd op recente historiografie
- informatieve en boeiend geschreven capita selecta
- vragen en opdrachten
- rijk en functioneel geïllustreerd
- docentenhandleiding met schoolonderzoeken
- getest in de onderwijspraktijk
- omslag en binnenwerk op stevig papier
- genaaid gebrocheerde uitvoering
- redelijke prijs

Een probleem opgelost

Ieder die les geeft in het vak Geschiedenis en Staatsinrichting in de bovenbouw van HAVO en VWO kent het probleem van de speciale onderwerpen, thema's uit de geschiedenis van vóór de twintigste eeuw, die op het Schoolonderzoek aan de orde komen.

Uitgeverij TACITVS meent u met de vorig jaar gestarte serie UITGAVEN VOOR HET SCHOOLONDERZOEK GESCHIEDENIS te kunnen helpen bij het oplossen van dit probleem.

Ondersteund door wetenschappelijke adviezen van prof.dr. J.C.H. Blom (Universiteit van Amsterdam) en onder didactische begeleiding van drs. I.J. van Manen (vakdidacticus Universiteit van Amsterdam) verschijnt elk jaar een nieuw deel, een boek van 56 bladzijden, afwisselend over de Nederlandse of de Internationale Geschiedenis van voor 1920.

Goed ontvangen

Het eerste deel in de serie UITGAVEN VOOR HET SCHOOLONDERZOEK GESCHIEDENIS, drs. K. Vermeulen, De Franse Revolutie, werd vorig jaar goed ontvangen. Tientallen scholen voerden het boek in en ook in de pers was de belangstelling voor dit initiatief van Uitgeverij TACITVS groot. Een tweede druk van 'de Franse Revolutie' is dan ook in voorbereiding.

De Republiek in de Gouden Eeuw

...Nu was de zomer van 1588 koud en stormachtig. De Armada werd al in het Kanaal in het nauw gedreven door de strijdlustige Engelse vloot. Drake en Hawkins hadden bij hun vlootplannen rekening gehouden met de komst van de Armada. Hun sterkste zet was wel om de naar hun aard trage kanonnen vooral onder te brengen op snelle, kleine schepen. Hierdoor lag de Armada permanent onder vuur.

De Armada bestond voor een deel uit voortreffelijke schepen, maar de laag in het water liggende galeien waren een zekere prooi en dat werkte demoraliserend. Dat kan ook gezegd worden van de branders die op de Spaanse vloot werden losgelaten.

Medina Sidonia vluchtte de Noordzee op om voor de Schotse kust en bij de Orkneys in echt zwaar weer te belanden.

Het tragisch lot van de terugworstelende vloot is het best beschreven in het dagboek van een wandelaar, die in oktober 1588 op een Iers strand in anderhalf uur elfhonderd gezwollen lijken op de vloedlijn zag dobberen.....

Zo beschrijft Schulp de ondergang van de Armada, die in 1588 door Philips werd gestuurd om de Opstand te dempen.

Deze Opstand bezorgde de Zeven Verenigde Nederlanden haar zelfstandigheid en een Gouden Eeuw op het gebied van politiek, economie en cultuur.

Schulp schrijft vanuit zijn jarenlange ervaring als docent Geschiedenis in een pakkende en preciese stijl het verhaal van de wording van de Republiek, de godsdienststrijd tijdens het Bestand, de militaire strategie van Maurits en Frederik Hendrik, de tragische dood van Oldenbarnevelt en de verwickelingen die geleid hebben dat de Republiek in alle opzichten een grote mogendheid werd in de loop van de zeventiende eeuw.

De hoofdstukken zijn onderverdeeld in korte paragrafen die zorgen voor een overzichtelijk geheel.

Annemooij Duisters, beeldend kunstenaar te Amsterdam verzorgde niet alleen het prachtige omslag, waarvan u een exemplaar in handen hebt, maar tekende ook pagina's brede koppen boven elk hoofdstuk.

Een door kartograaf Den Hartog (Enkhuizen) gemaakte kaart van de Nederlanden

en een aantal goed gekozen foto's vervullen een wezenlijke functie binnen het boek.

Na de Vragen en Opdrachten, die de leerling in staat stellen zelfstandig het onderwerp te bestuderen, maar ook zeer geschikt zijn voor een klassikale aanpak, volgt een serie Capita Selecta. In 'De rol van de Tachtigjarige oorlog in Geschiedschrijving en Cultuur' wordt expliciet voldaan aan de eis dat elk deel vanuit de recente historiografie geschreven wordt. Treffend verhaalt Schulp over het militaire bedrijf, de V.O.C. en de staatsinrichting van de Republiek. Het theologisch debat tussen Arminianen en Gomaristen wordt voor het eerst op een voor leerlingen geschikt niveau behandeld. Het stelt de docent in staat aandacht te schenken aan de religieuze geschiedenis van ons land. De reeks Capita Selecta sluit met een levensschets van de schilder Vermeer.

Het boek eindigt, zoals in de serie gebruikelijk, met een chronologie. Kalender van de Gouden Eeuw.

Docentenhandleiding met Schoolonderzoeken

Bij alle delen uit de serie UITGAVEN VOOR HET SCHOOLONDERZOEK wordt met ingang van dit jaar een docentenhandleiding aangeboden. In deze handleiding vindt u voorstellen voor een lessenindeling voor de behandeling van het thema, didactische tips en een overzicht van literatuur die kan dienen als voorbereiding op de les.

Bovendien worden in elke docentenhandleiding vier Schoolonderzoeken opgenomen. Twee voor HAVO en ook twee versies voor VWO. U kunt hieruit natuurlijk ook putten als u toetsen samenstelt in het voorexamenjaar. Het staat u vrij deze te kopiëren voor het gebruik op uw eigen school. De docentenhandleiding kost normaal f 14,95, maar is gratis als u meer dan 50 exemplaren bestelt van de boeken waar deze bij hoort.

Zuinig met TACITVS

De boeken van TACITVS zijn degelijk uitgevoerd; stevig papier voor omslag en binnenpagina's in een genaaid gebrocheerde uitvoering. Dit gegeven, gevoegd bij het praktische feit dat het boek niet het hele jaar door gebruikt wordt, maakt dat de afschrijvingskosten laag zijn. Dat is interessant voor scholen met een boekenfonds, maar ook op de eigen boekenmarkt zullen uw leerlingen een redelijke tweedehandsprijs kunnen bedingen. Boeken die gebruikt zijn in het ene leerjaar kunnen in een ander deel van het schooljaar ingevoerd worden in een ander leerjaar.

In welke leerjaren

De boeken in de serie UITGAVEN VOOR HET SCHOOLONDERZOEK GESCHIEDENIS zijn bedoeld voor de leerjaren 4, 5 en 6 VWO en 4 en 5 HAVO. U kunt ze gebruiken in de voorexamenklassen en zo dan het volgende jaar weer teruggeven, waarna enkele herhalingslessen voldoende zijn om de leerlingen op het Schoolonderzoek voor te bereiden.

In 4 VWO is meestal wel wat ruimte voor iets apart. Bovendien stellen leerlingen in dit leerjaar, waarin de keuze valt om al of niet het vak Geschiedenis op te nemen in hun 5 VWO pakket, het op prijs om eens iets anders voorgeschoteld te krijgen dan de hoofdstukken uit het reguliere schoolboek.

Serieoverzicht

UITGAVEN VOOR HET SCHOOLONDERZOEK GESCHIEDENIS	
deel 1	drs. K. Vermeulen, De Franse Revolutie. ISBN 90 72808 01 0
deel 2	drs. A. Schulp, De Republiek in de Gouden Eeuw, ISBN 90 72808 02 9
deel 3	drs. E. Prins, Nationalisme en Panslavisme in Oost Europa (verschijnt april 1991)
deel 4	drs. J. Rixsen, c.s. De Vrouw in de Industriële Revolutie in Nederland (verschijnt april 1992)

drs. K. Vermeulen: De Franse Revolutie

Vermeulen biedt een genuanceerd beeld van de jaren 1789-1799, waarbij het ingewikkelde revolutieproces zo helder mogelijk wordt beschreven. De reeks Capita Selecta opent met een overzicht van de belangrijke stromingen in de historiografie over de Franse Revolutie.

Daarna wordt een indringend beeld geschetst van de mensen die in 1789 onder het begrip Derde Stand vielen, zowel op het platteland als in de steden. Lodewijk XVI gedroeg zich volgens zijn kamerdienaar juist in zijn laatste dagen als een waardig vorst. Uit vertaalde en geparafraseerde fragmenten van diens nagelaten dagboek kunnen leerlingen zich daar een oordeel over vormen. De capita selecta worden afgesloten met twee portretten; één van Robespierre en één van Guénot, een houtvlotter uit Bourgondië.

Door Guénots ogen zien we de praktijk van de revolutie.

Korting

Basisprijs: f 13,95		
20 tot en met 29 exemplaren	5% korting	f 13,25
meer dan 29 exemplaren	10% korting	f 12,55
Docentenhandleiding		f 14,95
De docentenhandleiding is gratis als u meer dan 50 boeken bestelt.		

De Tweede Wereldoorlog, Toen en Nu

Het is van belang dat wij ons bewust blijven van de oorzaken en gevolgen van de Tweede Wereldoorlog. Dit geldt vooral voor de jeugd van nu, die deze oorlog niet heeft meegemaakt, maar die wel dagelijks geconfronteerd wordt en zal worden met vormen van onrecht en onderdrukking.

Wilt u in dit herdenkingsjaar in uw lessen extra aandacht besteden aan de Tweede Wereldoorlog?

Dat kan, want Nijgh & Van Ditmar Educatief heeft hiervoor een drietal lessenseries met bijbehorend handboek voor docenten uitgegeven, bestemd voor de lessen geschiedenis en maatschappijleer aan 12- tot 16-jarigen. De overkoepelende titel voor deze uitgaven is: 'De Tweede Wereldoorlog, Toen en Nu'.

Handboek voor docenten geschiedenis en maatschappijleer

'Mensen moeten keuzen maken; dat moesten zij toen, dat moeten zij nog steeds', aldus een citaat uit dit boek. Het typeert waar het hier om gaat: de keuzen die de mensen moesten maken ten tijde van de Tweede Wereldoorlog. De keuzen van de bezetter, de verzetsman- of vrouw, de afzijdige. Motieven en omstandigheden van toen. Wat en hoe kunnen jongeren daarvan leren voor het beter begrijpen van onze wereld van vandaag, en voor het maken van bewuste eigen keuzen?

Dit boek geeft handreikingen voor de inhoud en aanpak van onderwijs hierover. Het verschaft informatie over inhoudelijke en didactische zaken en verschillende soorten bronnen (films, literatuur, musea e.d.) en biedt concreet uitgewerkte lessen voor geschiedenis (derde of vierde leerjaar lbo/mavo en havo/vwo) en maatschappijleer (derde of vierde leerjaar lbo/mavo).

Ten behoeve van de leerlingen zijn hiervoor drie lessenseries geschreven.

De Tweede Wereldoorlog, Toen en Nu

Lessenseries Geschiedenis lbo/mavo en havo/vwo. Foto's, getuigenissen, fragmenten uit oorlogsboeken e.d. vertellen de leerlingen niet alleen wat er feitelijk gebeurde maar ook hoe verschillende soorten mensen de oorlog ervaren hebben. Leerlingen kunnen hierdoor beter begrip krijgen voor de motieven van andere mensen en zich ook bewust worden van hun eigen keuzemogelijkheden.

Ieder hoofdstuk wordt afgesloten met vragen.

Nijgh & Van Ditmar Educatief

Kijk je zwijgend toe?

Lessenserie Maatschappijleer lbo/mavo. Onrecht vindt vaak ongemerkt plaats of wordt goedgepraat. In 'Kijk je zwijgend toe?' gaat het niet om het leren van feiten en begrippen alleen. Tal van vragen en opdrachten leren de leerlingen over een aantal kwesties na te denken en tot een eigen standpunt en keuze te komen. Ze moeten zich afvragen: 'Hoe zou ik handelen, hoe zou ik kiezen als er zich onrecht voordoet?'

De prijs voor de lessenseries is slechts f 3,25 (maatschappijleer) en f 4,50 (geschiedenis) per stuk. Ze kunnen uitsluitend per set van vijf stuks besteld worden.

Door middel van onderstaande bestelbon kunt u de lessenseries en docentehandleiding bestellen. U kunt deze bon aan ons terugsturen in een open enveloppe, gefrankeerd als drukwerk.

Voor nadere inlichtingen kunt u contact opnemen met de afdeling Voorlichting en Verkoop.

Badhuisweg 232
2597 JS 's-Gravenhage
Telefoon 070-351 27 11

Bestelbon voor 'De Tweede Wereldoorlog, Toen en Nu'.

Naam school _____

Adres (geen postbus s.v.p.) _____

Postcode _____ Plaats _____

T.a.v. (naam en voorletters) _____

Functie/vak _____

Wilt u mij zenden:

.... ex. **De Tweede Wereldoorlog, Toen en Nu**
Handboek voor docenten geschiedenis en maatschappijleer
ISBN 90 236 3486 1 f 19,50

... set(s) **Lessenseries De Tweede Wereldoorlog, Toen en Nu** (geschiedenis havo/vwo)
ISBN 90 236 3482 9
per set van 5 stuks f 22,50

... set(s) **De Tweede Wereldoorlog, Toen en Nu** (geschiedenis lbo/mavo)
ISBN 90 236 3481 0
per set van 5 stuks f 22,50

... set(s) **Kijk je zwijgend toe?**
(maatschappijleer lbo/mavo)
ISBN 90 236 3484 5
per set van 5 stuks f 16,25

* Ook verkrijgbaar in de erkende boekhandel

KLEIO KRANT

CSE GESCHIEDENIS 1990

Eindexamenbespreking georganiseerd door de VGN

Het CSE-geschiedenis en staatsinrichting vindt plaats op 22 mei. Veel scholen hebben van 24 t/m 27 mei een lang weekeinde. De eindexamenbesprekingen kunnen niet eerder plaatsvinden dan op dinsdag 29 mei. (Op de dag ervoor komen de voorzitters van de besprekingen bijeen).

De Commissie Havo/Vwo van de VGN, belast met de organisatie van de besprekingen, betreurt dit late tijdstip. Zij hoopt dat, ook al zijn de omstandigheden ongunstig, veel collega's aan de besprekingen zullen deelnemen.

De lijst met de plaatsen van bijeenkomst en de tijdstippen zal gepubliceerd worden in het volgende nummer van Kleio en in de onderwijsbladen.

Voor nadere inlichtingen: P. Wester, tel. 05415-2061.

Commissie Volwasseneneducatie

Kleio en de markt

In het voorjaar van 1988 hield de CVE het seminar **Kleio en de markt**, dat als doel had aan te geven hoe binnen ons vak zowel in het onderwijs als in het bedrijfsleven nieuwe initiatieven te ontplooiën zijn waardoor geschiedenis een betere marktpositie kan veroveren. Een initiatief zoals men tijdens dit seminar onder andere bedoelde is onlangs van start gegaan aan de SG Midden-IJssel in Deventer. Er is een cursus opgezet van anderhalf jaar over 'Duizend jaar Deventer en Deventenaren en hun rijke verleden'. Via allerlei invalshoeken als dagelijks leven, kunst, cultuur, stadsbeeld en bestuur komt het verleden van de stad aan bod. De cursus is gebaseerd op de

uitgave van Uitgeverij Waanders in Zwolle, die al 18 steden en de provincie Drente in de serie 'Ach lieve Tijd' onder de loep heeft genomen.

Het cursusplan is levendig van opzet. Afwisselend wordt er les gegeven, een excursie gemaakt of komt er een gastpreker aan het woord. Het op deze manier bestuderen van de geschiedenis van een stad is een uitstekend voorbeeld van goed exemplarisch onderwijs. Processen en structuren worden zichtbaar gemaakt en de cursist kan zich tevens veelzijdig ontwikkelen.

Aan de cursus zit nog een bijzonder aspect vast: valt de toets waarmee men de cursus afsluit positief uit, dan bestaat de mogelijkheid over te stappen naar het eindexamenjaar atheneum en kan men na het volgen hiervan in het bezit komen van een certificaat geschiedenis.

Het zal duidelijk zijn hoe op deze manier via contractonderwijs leerlingen gemotiveerd kunnen worden. In de samenleving is zeker vraag naar deze wijze van geschiedbeoefening. Dit initiatief laat zien hoe wij als geschiedenisleraren de vraag kunnen beïnvloeden.

Margriet Vencken-Martens, lid Commissie Volwasseneneducatie van de VGN

PTT Museum / Den Haag

ptt museum

'Verboden berichten' Illegale communicatie tijdens de Tweede Wereldoorlog

Van 3 mei tot en met 28 oktober is in het PTT Museum de tentoonstelling 'Verboden berichten' te zien, die een beeld geeft van het communicatienet dat achter de rug van de Duitse bezetters in de oorlogsjaren werd aangelegd en van de gevaren ervan. Illegale radioverbindingen en illegale pers, een verboden telefoonnet binnen het landelijk PTT-net en de enig bewaard gebleven stoorzender zijn onderwerpen van de tentoonstelling.

De post en vrouwen

In 1988 werd een expositie gehouden over de positie van vrouwen bij de PTT. Naar aanleiding hiervan is een videofilm van ca. 12 min. gemaakt op basis van historisch filmmateriaal over de periode 1878 - 1988.

Het eerste gedeelte van de band behandelt de positie van de vrouw binnen het bedrijf van 1880 tot 1990. Hierbij wordt ingegaan op het type werk dat vrouwen verrichtten, telefonistes en postbestelsters komen aan bod. Het tweede gedeelte gaat over die vrouwelijke witte raven die een hoge of een technische functie bekleedden bij de PTT, bij voorbeeld Mw. dr. Biegel, in de jaren 30 hoofd van het psycho-technisch laboratorium.

De band is gratis te leen voor maximaal 4 weken en is schriftelijk aan te vragen bij het PTT Museum, afd. Bibliotheek en Documentatie, Zeestraat 80-82, 2518 AD 's Gravenhage onder vermelding van naam school/instelling, verantwoordelijke docent en gewenste type kopie. Bij de tentoonstelling hoorde een boekje dat nog verkrijgbaar is. Maak f12,50 over op postbankrekening 162000 t.n.v. Stichting Het Nederlandse PTT Museum onder vermelding van 'Vrouwen op hun post'.

De zee gemeten

Van 13 april t/m 21 oktober is een tentoonstelling te zien, gewijd aan de techniek van het navigeren. In principe gaat het bij navigatie altijd om hetzelfde. Een zeeman wil met de middelen die hem ter beschikking staan snel en accuraat zijn positie bepalen. Hoe in de verschillende tijden de diepte werd gepeild, lengte en tijd werden gemeten, de stand van de sterren bekenen en het weer voorspeld komen op de tentoonstelling aan de orde. De tentoonstelling bestaat uit 'eilanden', met elk een deelonderwerp uit de navigatie, waarvan zowel de historische werktuigen als de meest moderne te zien zijn. Kompassen, zeekaarten, astronomische en satellietnavigatie, scheepsmodellen van vroeger en nu zijn te bekijken. Verder kan er met het materiaal gewerkt worden, een sterretje geschooten, een weerkaart gemaakt.

Haags Historisch Museum

Bombardement op Bezuidenhout

Het bombardement dat de geallieerden op 3 maart 1945 per vergissing op het Bezuidenhoutkwartier uitvoerden is een van grootste rampen van de Tweede Wereldoorlog voor de Haagse bevolking geweest. Doordat het doel foutief berekend was troffen de bommen een woonwijk in plaats van het Haagse Bos, waar lange afstands-raketten van de Duitsers gestationeerd waren. Aangewakkerd door een stevige wind brandde de wijk voor de helft af, meer dan 520 mensen verloren het leven. 12000 mensen werden dakloos en raakten hun bezittingen kwijt. Tot 7 mei is een fototentoonstelling te zien over deze ramp. Behalve foto's van het Gemeentearchief zijn ook vele particuliere opnamen te bekijken.

Korte Vijverberg 7, Den Haag.

Wij herinneren ons/ Rusland kijkt terug

Deze tentoonstelling, een productie van het Ministerie van Cultuur van de USSR en het Sovjet Fonds voor de Vrede, die te zien was in het Nationaal

Oorlogs- en Verzetsmuseum te Overloon, is verhuist naar het Defensievoorlichtingscentrum aan de Korte Houtstraat 21 in Den Haag. Hij is daar te bezichtigen tot 18 mei.

Zie voor een bespreking van tentoonstelling en bijbehorend lesmateriaal Kleio 8/1989, p.31.

OMO-Studiereis

De Interscholaire Vaksectie GS/SI van de Vereniging Ons Middelbaar Onderwijs organiseert in de komende herfstvakantie (zaterdag 13 oktober t/m zondag 21 oktober) een studiereis naar West-Anatolië (Turkije). Er zijn voor VGN-leden 15 plaatsen beschikbaar.

Onder andere worden Istanbul, Bursa, Troje, Assos, Pergamom, Aphrodisias, Pamukkale en Ephesus bezocht.

De kosten bedragen f1645,-. U kunt u opgeven door het overmaken van een aanbetaling van f400,- per persoon op AMRO Bank Dongen, t.g.v. rekening 49.21.28.766 t.n.v. N.J. Stam, onder vermelding van Turkijereis 1990. Het postbanknummer van de AMRO Bank is 1091055.

Voor inlichtingen: Nico Stam, Kortenaerstraat 5, 5102 BV Dongen, Tel 01623-20856.

DinaMiek

'Ingeperkt en grensoverschrijdend - Vrouwen in het buitenland'

In dit themanummer van de Vrouwen-geschiedenisgroep Utrecht staan o.a. artikelen over Oostenrijkse vrouwen en de aantrekkingskracht van het nationale-socialisme, over Javaanse migranten in Suriname. Verder een interview met de historicus Philippe Perrot over het vrouwelijk lichaam van Pariisennes in de 18e en 19e eeuw en een discussie over cultuur- en vrouwengeschiedenis.

Het nummer is te bestellen door het overmaken van f4,- op postbanknummer 4966341 t.n.v. DinaMiek te Utrecht onder vermelding van 'buitenland'.

NOT

'Toen de oorlog begon'

Deze 4-delige serie is bestemd voor de groepen 7 en 8 van het basisonderwijs. Hij beslaat de periode tussen augustus 1939, de mobilisatie in Nederland, en de Februaristaking in 1941.

Uitzenddata: woensdag 25 april, 2 mei, 9 mei, 16 mei telkens om 10.00 u.: iedere week wordt de uitzending herhaald op donderdag om 10.00 u. Bij de serie hoort een docentenhandleiding, prijs f4,80, en een leerlingenboekje met opdrachten, foto's, tekeningen en aanvullende informatie over deze periode.

Besteladres: NOT, Afdeling Verkoop, Antwoordnummer 1115, 1200 VB Hilversum (postzegel niet nodig), Tel. 035-236260.

TELEAC

teleac

Het Griekse vuur, de hedendaagse invloed van de Griekse beschaving

Deze cursus start op 28 mei en bestaat uit tien televisielessen, tien radiolessen en een cursusboek.

Het is een productie van Channel 4, waarbij de Teleac de radioprogramma's maakte.

In de lessen komt de manier waarop de moderne wereld het Oude Griekenland heeft gebruikt aan de orde: als inspiratiebron, om zich tegen af te zetten, om te imiteren of te parodiëren, om ideeën aan te ontleenen. De Griekse tragedie, de mythe, kunst en schoonheid, sex, natuurwetenschappen, politiek en filosofie zijn thema's die behandeld worden.

Het cursusboek is verkrijgbaar bij de boekhandel en bij de Teleac door f59,- over te maken op postbanknummer 544232 t.n.v. Teleac te Utrecht, onder vermelding van 'Het Griekse vuur'.

MET OOG OP DE VERKIEZINGEN

Er is nog een beperkte hoeveelheid van de mini-didactica's 2 en 3 verkrijgbaar.

Nummer 2, De Gemeente, geeft aan de hand van een voorbeeld uit de praktijk informatie over de besluitvorming in een gemeente. Zowel de officiële instanties, Gemeenteraad en College van B en W, als pressiegroepen en wandelgangen komen uitgebreid aan de orde. Het thema is de bouw van een parkeergarage in Nijmegen. Destijds heeft dit onderwerp herhaaldelijk ook de landelijke pers gehaald.

Nummer 3, Uw plaats aan de stormram is nog vrij, gaat in op het gebruik van verkiezingsaffiches in Nederland vanaf 1917. Er staan vele affiches in afgedrukt.

Het zijn allebei leerlingenboekjes, met vragen en opdrachten, voor de bovenbouw van het VO. Omvang 20 blz., geen stevige kaft - wel multiperforatie. Prijs f1,50 per stuk. Daar komen portokosten bij; voor 1t/m5 exemplaren f5,-, voor 6 t/m 10 f7,50, en voor meer dan 10 exemplaren f10,-

UIT DE

'Uit de Bol' is een videoprogramma over ontwikkelings-
samenwerking voor de hoog-
derwijs. Hoofdthema is het
in ontwikkelingslanden. Daar-
probleem aan de orde. Elke

duktie over ontwikkelings-
ste groepen van het basison-
dagelijks leven van kinderen
bij komt ook het armoede-
aflevering wordt steeds van

verschillende kanten belicht. Zo is er aandacht voor het economische aspect en voor sociale relaties, voor machtsverhoudingen en cultuur, voor de mens als individu, voor de wijze waarop de omgeving wordt gebruikt en voor het verleden. Bij de video hoort een handleiding met kopieerbare werkbladen voor de leerlingen. **Inmiddels zijn er zes afleveringen verschenen:**

'**MAKALA UIT TANZANIA**' Het dagelijks leven in Tanzania. '**BRIEF VAN ADEILDO**' Het grootgrondbezit in Brazilië. '**BOMEN OVER BURKINA**' De woestijnvorming in Burkina Faso. '**STRAATKINDEREN**' Edgar in de Filippijnen. '**KOMST VAN LUNA**' De rol van het water in Bangladesh. '**CITO IN HET OERWOOD**' Een bosnegerdorp in Suriname.

De videoband en de handleiding zijn voor fl. 22,50 te bestellen bij: Haeghepoorte, Postbus 16800, 2500

BV Den Haag, telefoon 070 - 38 89 505 (ts. 145)

Voorlichtingsdienst Ontwikkelingssamen-
werking van het Ministerie van Buitenlandse
Zaken telefoon: 070 - 3486789

TRANSPARANTEN VEREENVOUDIGEN EN VERBETEREN HET GESCHIEDENIS- ONDERWIJS

Transparanten vereenvoudigen en verbeteren het geschiedenisonderwijs. Het gebruik ervan doet alle recht aan het leerobject en komt zowel de leerkracht als de leerling ten goede.

Het leerobject:

- transparanten visualiseren schema's, kaarten, onbekende begrippen en historische bronnen
- bevorderen het ruimte- en tijdsbesef en kennis van de topografie
- garanderen een juiste historisch-geografische beeldvorming; ontwikkelingen en gebeurtenissen in de voorstelling van de leerling worden verbonden aan de regio's waar ze horen

De leerling:

- transparanten motiveren door hun overzichtelijkheid
- geven sterke geheugensteuntjes
- komen tegemoet aan wat leerlingen steeds meer nodig hebben: variatie in leerstimulansen
- stellen ook de zwakke leerling in staat actief deel te nemen aan de lessen

De leerkracht:

- transparanten laten zich doelgericht inzetten
- verkorten de lesvoorbereiding
- kunnen op vele andere manieren worden gebruikt, onder meer:
 - om nieuwe thema's te introduceren
 - om het geheugen op te frissen
 - om te toetsen
 - om te variëren in lesvorm
- geven een goed zicht op het peil van de klas

TRANSPARANTEN- SCHATKISTEN IN UW VAKLOKAAL

- maken een einde aan het probleem van onvolledige sets van vaak verouderde wandkaarten in het vaklokaal
- zijn duurzaam in gebruik
- In een handomdraai kan een toepasselijke kaart of kleurrijke afbeelding worden ingezet. Iedere klassikale bespreking wordt daardoor vergemakkelijkt; het leerrendement ervan voor elke leerling verhoogd.

TRANSPARENCIES TO EDUCATE

ATLAS VAN DE WERELDGESCHIEDENIS 96 historische kaarten in full-colour "World History" D.C. Heath, 1988

Op grond van hoge didactische en wetenschappelijke kwaliteiten aanbevolen door didactici uit Nederland, België, Engeland, Duitsland en Zwitserland. Voor een uitgebreide recensie, zie KLEIO, nov. 1989, pag. 48-49.

ATLAS VAN DE AMERIKAANSE GESCHIEDENIS 52 historische kaarten op 40 sheets: "The American Pageant" D.C. Heath, 1987

Herkomst/ vestiging bevolking	3x	Economie	6x
Onafhankelijkheidsstrijd	5x	Het Westen	5x
Slavernij	5x	Burgeroorlog	8x
Buitenlandse interventies	9x	Vrouwenkiesrecht	1x

HISTORISCHE ATLAS EN BRONNENBOEK "The American People" D.C. Heath, 1987

- Op 32 transparanten staan 5 grafieken, een schema van de staatsinrichting en 37 kaarten. Deze behandelen dezelfde thema's als 'The American Pageant'.
- Op 32 transparanten staan bronnen, die hoogtepunten vertegenwoordigen uit de Amerikaanse geschiedenis: pamfletten, munten, symbolen, posters, foto's etc.

Voor meer informatie, zie KLEIO maart 1990

Nieuw: Scott, Foresman,
de grootste educatieve uitgever ter wereld,
toont haar grandeur met:

"TREASURES OF THE WORLD" Scott, Foresman, 1991 Honderdzesig historische bronnen in full-colour

Een ware schat van schilderijen, sieraden, gebruiksvoorwerpen, posters, plattegronden, reconstructies en foto's op transparant; een uitgekende selectie van ongeschreven bronnen met het kenmerkende van elk historisch tijdvak. Belangrijke politieke, culturele en maatschappelijke ontwikkelingen in de Europese beschavingsgeschiedenis kunnen worden gevisualiseerd; ook aandacht voor belangrijke buiten-Europese culturen als de Islam, China en Japan.

Het aanbod van educatieve software voor overheadgebruik in Amerika werd door mij onderzocht. Met de uitgevers van de mooiste transparanten is een contract afgesloten voor de levering van het beste materiaal dat in ons onderwijs past. De aldus uitgeledeerde sets worden hier sinds 1989 ook daadwerkelijk geïntroduceerd. Dit in de overtuiging dat het gebruik van deze transparanten het lesgeven aanzienlijk vergemakkelijkt en verbetert. Het enthousiasme van de docenten die ze inmiddels gebruiken, heeft mijn opvatting bevestigd.

Dr. Jan G.M. Krol

Vergeleken met de bestaande sets:

TRANSPARENCIES TO EDUCATE-SETS ZIJN:

Gebruiksvriendelijker:

'overlays' die voorbereiding vereisen, zijn veelal vermeden. Geen voorgeschreven lesstramien, maar direct inpasbaar in eigen betoog

Duidelijker:

kennis en leerdoelen spreken als vanzelf uit de transparanten; geen 'overdaad' van informatie

Gevarieerder:

een set is niet toegespitst op een thema, maar bruikbaar bij vele onderwerpen

Omvangrijker:

25 tot 100 transparanten per set

Goedkoper:

per full-colour sheet veelal slechts de helft tot 1/3 van de prijs

Daarnaast:

handig in gebruik, passend op elke projecteur en makkelijk op te bergen

Bestelbon

Naam: _____

School: _____

Adres: _____

Tel: _____

Hierbij verzoek ik om toezending van:
(aankruisen wat van toepassing is)

- Atlas van de wereldgeschiedenis
World History à f 689,-
- Atlas van de Amerikaanse geschiedenis,
American Pageant, à f 339,-
- De USA: kaarten en bronnen,
American People, à f 478,-
- Bronnenverzameling op transparant,
Treasures of the World, à f 689,-

Documentatie over bovengenoemde sets (gratis)

Advies voor de aanschaf van een overheadprojector (gratis)

Alle prijzen zijn inclusief BTW en verzendkosten.
Bij aanschaf van twee of meer sets geldt een korting van f 50,-. Bij set 1, 3 en 4 wordt gratis een luxe binder met tabbladen bijgeleverd.

Knip deze bon uit of maak een copie en stuur ze in een gesloten envelop naar:

T.T.E. Jan Wiegersstraat 93
7556 JX Hengelo (O)
Tel: 074-910795

Transparencies To Educate
in ieder lokaal

De wereldgeschiedenis van deze eeuw in een doordachte methode

25de JAAR
DE VUURBAAK

Overzichtelijk en aantrekkelijk. Zowel voor docenten als leerlingen. Dat is **Historisch Perspectief, wereldgeschiedenis van de 20e eeuw**. Een boeiende methode in twee boeken met een indeling waarover is nagedacht.

De lopende tekst op de rechterpagina's vertelt het geschiedenisverhaal vanuit christelijk perspectief. De linkerpagina's verlichten, verduidelijken en ondersteunen het verhaal met foto's, kranteberichten, cartoons en teksten.

Deze onderwijsmethode is al door veel scholen met enthousiasme in gebruik genomen. Omdat het een aantrekkelijk woord- en beeldverslag van deze eeuw is, blijkt het ook na schooltijd de moeite van het lezen en bekijken waard.

Historisch Perspectief is in de eerste plaats bestemd voor bovenbouw van havo en vwo. Beoordeel zelf, door met de bon een exemplaar aan te vragen.

Dr. M. van Rossem schreef in 'Kleio' (december 1989): "Deze boeken zijn een klasse beter dan de rest, kennelijk bestaat er in de hoogste klassen van het vwo wel ruimte voor serieus geschiedenisonderwijs. (. . .) Opvallend goed zijn de verdiepingsteksten die Knigge bijvoegt."

J. Knigge **Historisch Perspectief**
Wereldgeschiedenis van de 20e eeuw
Boek 1 (1900-1945), 280 pag. geïll.
geplastificeerd, 2e druk

48,75

Stuur mij een beoordelings-exemplaar van *Historisch Perspectief*. Mijn voorkeur gaat uit naar:

- Boek 1 (1900-1945)
 Boek 2 (1945-heden)

Naam school: _____

Contactpersoon: _____

Adres: _____

Postcode: _____ Plaats: _____

Stuur de bon in een ongefrankeerde enveloppe naar:
Uitgeverij De Vuurbaak, Antwoordnetnummer 1015,
3770 VB Barneveld.

Boek 2

(1945-heden)

272 pag. geïll.

geplastificeerd, 2e druk

48,75

Verkrijgbaar bij de boekhandel

 Uitgeverij De Vuurbaak

Voor meer informatie: tel. 03420-14623